

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FILOZOFICKÁ FAKULTA

ÚSTAV ČESKÝCH DĚJIN

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

EVA JAROŠOVÁ

Král mor a jeho divadlo Praha
Morové epidemie v raně novověké Praze.

King Pest and his theatre Prague. Plague epidemics in early modern-period Prague

Na tomto místě bych velmi ráda poděkovala své vedoucí doc. Mgr. Marii Koldinské za její ochotu, vstřícnost a vždycky dobrou náladu, se kterou mi pomáhala při psaní této práce. Také bych chtěla poděkovat svým rodičům za jejich pochopení a podporu, bez které by tato práce vznikala jen velmi těžko.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 20. 5. 2011

Abstrakt

Roku 1348 vstoupil do Evropy mor, který zde zůstal až do 18. století. České země nebyly výjimkou, ačkoli o pravidelně se opakujících morových epidemiích zde mluvíme až po roce 1348.

Onemocnění zvané mor má formu bubonickou, plicní a septickou a je způsobeno bakterií *Yersinia pestis*, jehož významnou přenašečkou je krysa obecná. Největší morová pandemie nastala v letech 1348–1351 a je známa jako Černá Smrt. V Praze a v Čechách je ale významným rokem vstupu infekce až rok 1380.

Krise společnosti, která se váže na Černou Smrt, se odráží ve výtvarném umění, speciálně ve fenoménech tzv. Tanců a Triumfů Smrti. Pro české prostředí jsou pak v umění typické morové sloupy s nimiž je do jisté míry spojen i kult protimorových světců. Obecně se oblibě těší Panna Marie, vyložené protimorovými patrony jsou sv. Šebestián, sv. Roch či sv. Rozálie. V jednotlivých zemích k nim přistupují ještě zemští patroni, v Čechách tedy nejčastěji sv. Václav.

Typickou dobou moru v Čechách je spíše novověk než středověk. Tehdy epidemie přicházejí s periodicitou zhruba dvanácti let. Pro její zastavení se vydávají Infekční řády, tedy dokumenty úřední proveniencí obsahující nařízení ohledně karantény (uzavření hranic, měst), zajištění zdravotní péče (zakládání lazaretů) či hygienických požadavků. Dalšími prameny jsou protimorové spisy, tedy spisy spíše lékařské povahy, obsahující rady jak se morem nenakazit i jak se z něj léčit v případě nakažení, včetně receptů na léky.

Praha zažila poslední morovou epidemii roku 1713. Tato epidemie vyhubila skoro čtvrtinu jejího obyvatelstva, tedy cca 10 000–12 000 lidí. Přítomnost moru v Praze dodnes připomínají Olšanské hřbitovy, Malostranský hřbitov, či morový sloup na Malostranském náměstí.

klíčová slova: Černá Smrt, lazarety, morové epidemie, morové sloupy, Praha, protimorová nařízení, protimorové spisy, raný novověk, Tance Smrti

Abstract

In 1348 the plague struck Europe and held it in its grip until the 18th century. The Czech lands were no exception, although regular outbreaks are not reported until after 1348.

The disease was caused by *Yersinia pestis* bacteria and transmitted primarily by the common rat. It took three different forms: pneumonic, septicemic, and bubonic. The year 1348 marked the most significant outbreak of the pandemic, referred to as the Black Death. However, the infection did not spread significantly to Prague and Bohemia until 1380.

The societal crisis caused by the Black Death is reflected in art, particularly the so called Dance of Death and Triumph of Death paintings. Plague columns associated with the cult surrounding anti-plague saints became common sights in Bohemia. St. Maria was universally revered. St. Sebastian, St. Rocco, and St. Rosalie were invoked specifically for protection against the plague. Individual countries also sought protection from their national patrons, such as St. Wenceslas, the patron saint of Bohemia.

In Bohemia, the plague is more commonly associated with modern rather than medieval times. Outbreaks recurred roughly every twelve years. In an effort to curb the epidemic, plague orders were enacted. These documents provided for quarantine measures, the closing of borders, the establishment of lazarettos, and the observance of certain hygiene requirements. Plague writings contained advice how to avoid infection and how to treat it, including medical formulations.

Prague experienced its last outbreak in 1713. That epidemic decimated nearly a quarter of its population, killing an estimated 10,000 – 12,000 people. To this day, the Olšany and Lesser Town cemeteries, and the plague column at Lesser Town Square serve as a reminder of the plague's reign in Prague.

keywords: Black Death, Dance of Death Prague, early modern period, lazarettos, plague columns, plague orders, plague outbreaks, plague writings

Obsah

Úvod.....	7
1. Nemoc zvaná mor.....	12
1. 1 Mor bubonický / dýmějový.....	13
1. 2 Mor plicní (... a ty další).....	14
2. Morová cesta dějinami.....	16
2. 1 Ruku v ruce.....	19
3. Najít viníka	21
3. 1 Trest boží.....	21
3. 2 Špatné konstelace, zemětřesení a komety.....	22
3. 3 Humorální teorie.....	22
3. 4 Postavy reálné i nereálné ...a židé.....	23
4. Umění.....	26
4. 1 Tance Smrti.....	27
4. 2 Triumfy Smrti.....	29
4. 3 Artes Moriendi.....	30
4. 4 Morové sloupy.....	31
4. 4. 1 Pražské morové sloupy	36
5. Infekční řády.....	38
6. Protimorové spisy.....	45
7. V lazaretu	51
7. 1 Malostranský a Olšanský hřbitov.....	56
8. Evidence mrtvých.....	60
9. Příklad morové epidemie – Praha 1713.....	63
10. Pryč. Už napořád?.....	67
10. 1 Krysy opouštějí loď.....	68
Seznam použité literatury.....	70
Seznam vyobrazení.....	73
Přílohy.....	74

Vědec možná zemřel kvůli výzkumu bakterie moru

Chicagská univerzita v sobotu potvrdila, že úmrtí jednoho z jejích vědců pracujících na lékařské fakultě mohlo souviset s výzkumem bakterie, která způsobuje mor. Informovala o tom agentura AP. Podrobnosti o výzkumníkovi, který zemřel 13. září, škola nezveřejnila.

Tato zpráva¹ prolétla médii v září roku 2009. Netuším, nakolik znepokojila širší veřejnost, ba ani to, jestli jí vůbec někdo věnoval pozornost. Mě ale v jistém smyslu nadchla. Nepatřím k těm, kteří by pracovali se soudobými tématy, proto člověka vždy potěší byť i smutná zpráva, která ovšem jeho téma činí aktuálním. To se nyní stalo.

Bylo by ale jistě nespravedlivé zrovna mor odsunout mezi témata, která se netěší popularitě. Právě naopak, mor je téma – alespoň literárně – stále velmi živé a věnuje se mu skutečně nebývalá pozornost. Mezi nemocemi, které kdysi lidstvo tolik děsily a decimovaly, dle mého názoru dokonce hraje prim. Málo lidí si vytvoří nějaký konkrétní obraz, když se řekne *tyfus*, *černé neštovice* či *cholera* – přitom tyto nemoci si s morem mnoho nezadají. Těžko se hledají odpovědi na otázku, proč takový zájem zrovna o mor. Jeho zdrcující dopad a vytrvalá pouť dějinami až do 18. století jej patrně dokázaly vpravit do mysli lidí jako málo co. Umění, které inspiroval, nepřestává fascinovat, tragické osudy jeho obětí dojímat. Trefil se tak do nálady nastupujícího romantismu a patrně tato souhra náhod mu zajistila místo na výsluní. Z infekční nemoci se stal tragický hrdina. Je velmi zvláštní, že publikace o morových epidemiích se právě nastolenou otázkou v podstatě nezabývají. Přitom se mor těší zájmu jak u nás, tak v zahraničí.

V českém prostředí patrně nejzásadnější dílo k morové problematice vydal archivář Václav Schulz. Jedná se o práci *Příspěvky k dějinám moru v zemích českých z let 1531–1746 z archivu Musea království českého*. Edice vyšla již roku 1901 a tak z hlediska některých informací již proto není aktuální. Jedná se například o tvrzení, že Ladislav Pohrobek „zemřel dne 23. listopadu na hlízu morovou, která před tím v Čechách a té doby v Polsku a Uhrách valně řádila.“² Jinak je ovšem edice zpracována velmi poctivě a tak je dodnes jedním z hlavních pramenů, ze kterého badatelé o moru primárně vycházejí. Edice nabízí opis celkem 274 původních dokumentů psaných česky, německy či latinsky, u každého se pak nachází krátký český regist.

Další základní knižní dílo k problematice je již o hodně mladšího data a jedná se o práci dr. Eduarda Wondráka, profesora lékařské fakulty při Univerzitě Palackého v Olomouci. Jeho knížka *Historie moru v českých zemích*³ je sice poměrně útlým svazkem, ale přináší neocenitelné informace především o základních lékařských spiscích a medicínských postupech při léčbě moru. Zde je poměrně důležité i to, že o tomto tématu skutečně píše lékař.

---

¹ Zpráva z internetového serveru novinky.cz, která se zde objevila 20. 9. 2009 v 19:05, online dostupná z <http://www.novinky.cz/zahranicni/amerika/179485-vedec-mozna-zemrel-kvuli-vyzkumu-bakterie-moru.html>

² S. 6. Tuto informaci, kdysi hojně rozšířenou, přejímá Schulz od Palackého. Jisté podezření na mor panovalo už v době Ladislavova úmrtí a projevovalo se například velmi omezeným smutečním průvodem i celkovým rázem smutečních slavností.

³ Eduard WONDRAK, *Historie moru v českých zemích: o moru, morových ranách, a boji proti nim, o zoufalství, strachu a nadějích i o nezodpovězených otázkách*, Praha 1999.

Trochu jinak pojímá mor také kniha autorské dvojice Karla Černého a Jiřího M. Havlíka *Jezuité a mor*.⁴ Již z názvu vyplývá, že se zde jedná o syntézu dvou témat, tedy působení jezuitského řádu a jeho roli v morových epidemiích. Je zde také silná role Prahy, jakožto jednoho ze sídelních měst řádu a hlavního města Českého království.

Další neocenitelné příspěvky k morovým tématům se již spíše soustředí do sborníků a časopisů, nevycházejí tedy v uceleném knižním svazku. Z nejdůležitějších příspěvků bychom měli zmínit *Mor v Čechách v roce 1680*,⁵ což je příspěvek Elišky Čáňové věnující se statistickému zhodnocení epidemie moru v českých městech, Prahu nevyjímaje. *Mor v Čechách roku 1680* je název také příspěvku Lenky Matušíkové v *Documenta Pragensia*.⁶ Na rozdíl od statisticky pojatého článku Elišky Čáňové se Lenka Matušíková podrobněji zabývá také protimorovými opatřeními a řády. Lenka Matušíková je také autorkou jiného článku, a to *Návrhu infekčního řádu pro Čechy při ohrožení morem v roce 1680*.⁷ Na podobné téma je i článek Marie Ryantové *Ochrana před morem v českých zemích, Bavorsku, Sasku a Prusku ve světle patentů a úředních nařízení z let 1625–1720*.⁸ Konkrétními protimorovými spisy se potom zabývá Eva Kučernáková ve spisku *Mor 1680 v protimorových spisech svou moravských zemských fysiků Jana Ferdinanda Hertodta z Todtenfeldu a Václava Maxmiliána Ardensbacha z Ardensbachu*.⁹ Přímo Praze 17. století se též věnuje Ludmila Fialová v článku *Epidemie zaznamenané v matrikách u sv. Jindřicha na Novém městě pražském v první polovině 17. stol.*¹⁰ Dalšímu statistickému hodnocení – tentokrát již poslední morové epidemie – je věnována *Epidemie z roku 1713 ve statistických záznamech a pražských úmrtních matrikách* Evy Rozsívalové.¹¹

Z cizojazyčných překladů bychom jistě měli jmenovat knihu Klause Bergdolta *Černá smrt v Evropě*.¹² Kniha má sice hlavní těžiště v pandemii tzv. Černé Smrti (epidemie moru mezi léty 1348–1351), ale díky tomu, že téma pojímá velmi obsáhle, je to jeden z nejlepších úvodů do problematiky jako takové. Mohli bychom také uvést knihu Normana Cantora *Po stopách*

⁴ Karel ČERNÝ – Jiří M. HAVLÍK, *Jezuité a mor*, Praha 2008

⁵ Eliška ČÁŇOVÁ, *Mor v Čechách v roce 1680*, Sborník archivních prací 31, 1981, s. 265–337.

⁶ Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Mor v Čechách roku 1680*, Ponížení a odstrčení. Města versus katastrofy, *Documenta Pragensia* XVI, 1998, s. 235–240.

⁷ Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Návrhu infekčního řádu pro Čechy při ohrožení morem v roce 1680* in: Sborník prací k sedmdesátým narozeninám dr. Karla Beránka, Praha 1996, s. 84–93.

⁸ Marie RYANTOVÁ, *Ochrana před morem v českých zemích, Bavorsku, Sasku a Prusku ve světle patentů a úředních nařízení z let 1625–1720*, *Documenta Pragensia* 20, 2002, s. 313–327.

⁹ Eva KUČERNÁKOVÁ, *Mor 1680 v protimorových spisech svou moravských zemských fysiků Jana Ferdinanda Hertodta z Todtenfeldu a Václava Maxmiliána Ardensbacha z Ardensbachu*, Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity, C 49, 2002, s. 145–154.

¹⁰ Ludmila FIALOVÁ, *Epidemie zaznamenané v matrikách s sv. Jindřicha na Novém městě pražském v první polovině 17. stol.*, *Documenta Pragensia* XVI, 1998, s. 227–233.

¹¹ Eva ROZSÍVALOVÁ, *Epidemie z roku 1713 ve statistických záznamech a pražských úmrtních matrikách*, *Historická demografie* 3, 1969, s. 77–80.

¹² Klaus BERGTOLD, *Černá smrt v Evropě. Velký mor a konec středověku*, Praha 2002.

moru.¹³ Tato kniha je spíše doplněním k dílu Bergdolta, její dobrá polovina se zabývá dějinami Anglie a s morem nemá skoro nic společného. Kniha je ovšem zajímavá v tom, že čtenáři přináší nové pohledy na nemoc i nové teorie o ní. Málokterá publikace se zmiňuje o mutaci CCR5 (rozvedené níže) či o tom, že morová bakterie k nám dle jedné teorie přišla z kosmu.

Pokud chceme nahlédnout do světa lidí žijících v čase morových epidemií, nevystačíme si pouze s knihami o nemoci jako takové. Je třeba zkoumat i další souvislosti jako jsou především vývoj lidské mentality a nahlížení na smrt. Zde je třeba odkázat na již klasické dílo Philippa Arièse *Dějiny smrti*.¹⁴ Z podobně zaměřených českých publikací by to pak bylo především čtyřicáté deváté číslo sborníku prací brněnské filozofické fakulty,¹⁵ a také výroční sborník příspěvků plzeňského sympozia k problematice 19. století *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*.¹⁶

Zkoumat dějiny jakékoli epidemie se pochopitelně nedá ani bez demografické příručky. K tomuto tématu bychom měli Eduarda Maura, který se dopadem moru na demografickou situaci zabývá v kapitolách věnovaných středověku a ranému novověku v kolektivním díle *Dějiny obyvatelstva českých zemí*.¹⁷

Na závěr bych ještě ráda připomněla umění, u kterého vlastně dodnes není zakončená diskuse, jak moc bylo úmrtností a hrůzami morových epidemií ovlivněno, a to především v souvislosti s fenomény tzv. Tanců a Triumfů Smrti. Ve své práci jsem se obracela především k již zmíněným knihám Philippa Arièse, ale také ke knize *Tance Smrti* Andrého Corvisiera.¹⁸ České prostředí je na tuto uměleckou produkci poněkud skoupější, proto je edice Jindřicha Šerých *Michael Jindřich Rentz. Tanec Smrti*,¹⁹ dosud jediná k tomuto tématu, velmi podstatná. O jiném výtvarném fenoménu spojeném přímo s morem – morových sloupech – existuje literatura již podstatně obsáhlejší. Z té nejnovější by to pak byla kniha Jiřího Slouky *Mariánské a morové sloupy v Čechách a na Moravě*.²⁰

To, že mor rozhodně není zapomenuté téma a naopak se těší jakési renesanci, jsem poznala i během psaní této práce. Během její tvorby vyšla a českého překladu se dočkala beletrie *Můj*

¹³ Norman F. CANTOR, *Po stopách moru – Černá smrt a svět, který zrodila*, Praha 2005.

¹⁴ Philipp ARIÈS, *Dějiny smrti I. Doba Ležících a Dějiny smrti II. Zdivočelá smrt*, Praha 2000.

¹⁵ *Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity*, C 49, 2002.

¹⁶ Helena LORENZOVÁ – Taťána PETRASOVÁ (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001.

¹⁷ Srov. kol. aut., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, s. 35–131.

¹⁸ André CORVISIER, *Tance Smrti*, Praha 2002.

¹⁹ Jiří ŠERÝCH – Julius HŮLEK (edd.), *Michael Jindřich Rentz. Tanec Smrti*, Praha – Litomyšl 1995.

²⁰ Jiří SLOUKA, *Mariánské a morové sloupy v Čechách a na Moravě*, Praha 2010.

příběh. Morová epidemie,²¹ kterou spisovatelka Pamela Oldfieldová pojala jako deník mladé Londýňanky prožívající každodenní realitu morem zasaženého Londýna let 1665–1666. Rok 1666 je pro většinu z nás především datem ohromného požáru, tedy tragédie, ale pro morem zasažené město v podstatě nemohla přijít lepší událost. Nejenže požár město vydesinfikoval, ale také zamezil dalšímu šíření nemoci.

Krom čtenářů si za poslední rok a půl na své přišli i filmoví diváci. Morovou tematiku v kulisách středověku (ten je pro filmové diváky i producenty vždycky přitažlivější než novověk) důstojně reprezentoval film *Černá smrt* (rež. Christopher Smith) v britsko-německé koprodukcii z roku 2010. Film u nás bohužel nebyl uveden do kin, pouze na DVD. Do kin místo toho začátkem roku 2011 přišel dějově velmi podobný, kvalitou však zcela odlišný, americký *Hon na čarodějnice* (rež. Dominic Seana).

Jak je tedy vidět, mor je v kolonce specialisty na zobrazování dějin na stříbrném plátně Johna Abertha „nejčastější filmový námět“²² zcela oprávněně.

Téma moru se zdá být tedy poměrně vděčným námětem, se kterým se pracuje rozličně, přesto se však jen malá (nebo skoro žádná) část výzkumu nevěnuje již jednou nastolené otázce, „proč zrovna mor“?

Ani já ve své práci nehledám odpovědi na otázku *proč zrovna mor*, to by bylo na práci úplně novou a jinak koncipovanou. Ve své práci jsem se spíše snažila shrnout základní tematické okruhy dějin morových epidemií, pro větší názornost jsem nakonec práce zařadila i konkrétní příklad poslední pražské morové epidemie z roku 1713.

Zdá se to být dlouhá doba, na tehdejší epidemii již málokdo vzpomene. Proč by také, vždyť ani mor už přece není. Nebo ne?

---

²¹ Pamela OLDFIELDOVÁ, *Můj Příběh. Morová epidemie. Deník londýnské dívky z roku 1665–1666*, London 2008, český překlad Michael Fokt, Praha 2010.

²² John ABERTH, *A Knight at the Movies: Medieval history on film*, New York 2003.

1. Nemoc zvaná mor

Za hrozným jezdcem apokalypsy se skrývá v podstatě nepatrná bakterie *yersinia* (dříve *pasteurella*) *pestis*, pojmenovaná tak podle svého objevitele dr. Alexandera Yersina, který ji rozpoznal současně s japonským doktorem baronem dr. Shibasaburo Kitasatem za morové epidemie v Hongkongu roku 1894.

Bakterie *yersinia pestis*
pod mikroskopem

Jedná se o drobnou tyčinkovitou gramnegativní bakterii (po zabarvení Gramovým barvivem se v důsledku stavby své buněčné stěny zbarví do růžova), která se vyskytuje hojně u blech. Tak se z nepříjemného blešního parazita živícího se krví stává nebezpečný přenašeč infekce.

Yersinie totiž žijí a množí se v trávicím ústrojí blech krysích (tzv. předžaludku – *proventriculu*). K infekci hostitele dochází zpravidla při kousnutí, protože blecha do rány vydává část obsahu svého žaludku, tedy i *yersinie*. Tento princip je v podstatě shodný s chováním klíštěte, které se snažíme dostat ven tím, že ho potřeme mýdlem či olejem. Klíště se sice udusí, ale ještě před tím stačí do rány vydávit i část svého žaludku, což vede mnohdy k nákaze chorobami, kterých je klíště přenašečem.

Nástřík proventriculu
blechy morové
(*Xenopsylla cheopis*)

Proces šíření *yersinií* se zrychluje díky tomu, že čím více jich má blecha v „žaludku“, tím více místa pro potravu jí zabírají. Blecha tak trpí permanentním pocitem hladu, což ji nutí kousat ještě více a být čím dál tím agresivnější.

Samostatná nakažená blecha by ale ještě nebyla tak nebezpečná, protože její akční rádius je poměrně malý. Problém nastává ve chvíli, kdy si blecha najde hostitele. Přes nejrozličnější spekulace můžeme říci, že nejvýznamnější fází pro přenos epidemie je kombinace blechy krysí s krysou. Krysa (*rattus rattus*) byl tvor až do 18. století v Evropě běžný jako je dnes potkan. Zároveň měl i podobný životní styl jako on. Menší, rychlé a poměrně společenské zvíře žijící v koloniích poblíž lidských příbytků. Mechanismus přenosu infekce začíná být jasný. Po štípnutí infikovanou blechou krysa onemocní a stává se tak dalším přenašečem nemoci. Vzhledem k tomu, že se jedná o zvíře žijící v těsné blízkosti lidí, bakterie jsou zaneseny i mezi ně. Krom toho, blecha krysí a krysa nejsou výluční nositelé nemoci, ačkoli je velmi pravděpodobné, že jsou nositelkami majoritními. V lidských komunitách nicméně není problém, aby se nositelem nemoci stala blecha lidská (která ovšem není v přenosu infekce tak úspěšná, protože má trochu odlišnou stavbu trávicího traktu) a člověk. Právě prostřednictvím člověka se mor pravděpodobně dostal i do oblastí, kde krysy nežijí, např. do Skandinávie. Rozšíření do těchto oblastí bylo až sekundární, dá se tedy předpokládat, že k němu došlo poté, co se nositelem *yersinie* stal i člověk a jeho blecha.

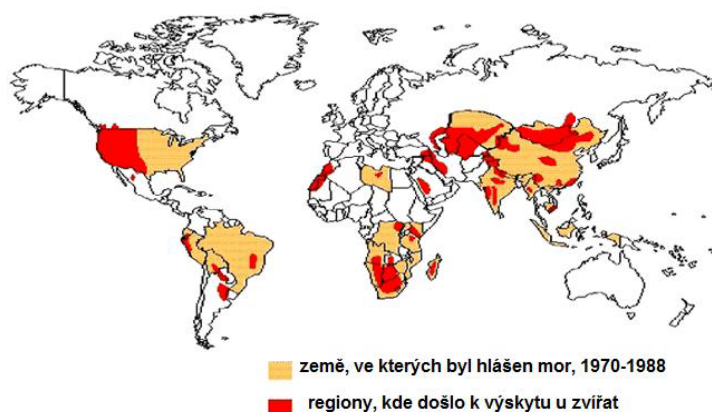
Kousnutí blechou však není jediná cesta přenosu bakterie, ačkoli bychom ji mohli označit za nejčastější. Do organismu se mohou *yersinie*, zdržující se například v tkaninách, peří a pochopitelně v trusu blech, dostat i přes drobné oděrky na kůži – někdy se stačí jen hodně podrbat, aby byla kůže dostatečně narušena. V případě plicního moru přichází v úvahu i nákaza kapénkami, tedy z člověka na člověka.

Poměrně zažitou legendu o skupině vědců, která otevřela morový hřbitov, nakazila se morem a zemřela, naštěstí můžeme téměř s klidným srdcem vykázat na pole *urban legends* historiků a archeologů. Yersinie totiž potřebují ke svému přežití velmi specifické podmínky. Těmi jsou především vysoká vlhkost (kolem 90–95%), stálá teplota i kyselost prostředí. Je prokázáno, že ve sladké vodě může bakterie přežít až 30 dní, naproti tomu ve slané je to zhruba týden.²³ Spolehlivě ji ničí teploty od 70°C a i bez toho je schopna přežít maximálně jednu sezonu. Čili legendy o morových hřbitovech mají pravdu jen potud, pokud hovoří o nález *mrtvých* bakterií. Ano, ty jsme v těchto tělech skutečně schopni identifikovat a při kontaktu s mrtvými organismy hrozí zcela jistě celá řada infekcí, mor to ale rozhodně není.

Přesto ani dnes není nákaza touto nemocí zcela nemožná. Nemoc přetrvala dodnes a nikdy se ji nepodařilo zcela vymýtit (viz mapka).

Dnes se k jejímu léčení používají antibiotika, ale ani ta nemají 100% úspěšnost, a tak se mor stále řadí ke smrtelným onemocněním s úmrtností 5–7 % pro bubonický a 25 % pro plicní mor.²⁴ Tyto dvě formy nemoci ostatně dokázali rozlišovat už lékaři ve středověku.

Světové rozšíření moru, 1998

1. 1 Mor bubonický / dýmějový

Jedná se o onemocnění zanesené do těla přes oděrky v kůži či kousnutím nakaženého hmyzu, tedy narušením kožní bariéry. Jeho inkubační doba bývá 1–6 dní. Onemocnění je doprovázeno vysokými horečkami, ze kterých mohou později přijít i halucinace, dále bolestmi hlavy a především zduřenými uzlinami. Projevuje se jako infekce, a tak se k ní i tělo chová. Aktivuje se obranný lymfatický systém s centry uzlin v tříslech, podpaždích a na krku. Uzliny poměrně rychle

²³ Karel ČERNÝ – Jiří M. HAVLÍK, *Jezuité a mor*, Praha 2009, s. 10.

²⁴ Dle kol. aut., *Lékařské repetitorium II. M–Z*, Praha 1982, s. 1040.

zduří, na omak bývají velmi bolestivé a tvrdé. Postupně dostávají černou barvu, protože jsou naplněny hnisem, sraženou krví a *yersiniemi*. V této fázi se jim říká *buba* či *dýměje*.²⁵

Buba mohou být skrytá uvnitř těla, či – častěji – pozorovatelná přímo na něm. Pokud byla buba na těle, existovala zde jistá naděje na uzdravení. K tomu mohlo dojít, pokud se bubo provalilo ven. Právě na tomto principu byl později založen jeden (z opravdu fungujících) léčebných postupů, kdy se buba nařezávala či přímo propalovala. Léčebný účinek tu měl odchod infekční látky z těla. Pokud se totiž bubo provalilo do něj, nastala celková otrava organismu končící smrtí.

*Lékař otevírá morovou hlízu,
dřevoryt 1482*

Taková smrt většinou nastávala do týdne od prvních projevů nemoci a týkala se případů bubonů velmi tvrdých, či právě vnitřních – hluboce usazených kdesi v těle, kde nebyly pozorovatelné. Těchto se lidé obávali nejvíce, protože nemocný v podstatě umíral, aniž by kdokoli znal příčinu.

1. 2 Mor plicní (... a ty další)

Plicní mor je daleko intenzivnější formou nákazy, která se přenáší také kapénkovou infekcí, tedy přenos je možný i z člověka na člověka (tzv. *primární plicní mor*). Mor plicní ale mohl také vypuknout sekundárně k bubonickému moru, a to buď přenosem bakterií krví, nebo proniknutím abscesu do plicní tkáně.

Inkubační doba bývá kolem 1–2 dnů, přičemž smrt nastává velmi rychle, obvykle během 2–3 dnů. Právě na tuto formu onemocnění odkazují ustálená tendenční ličení, v hlavní roli nejčastěji s mladou dívkou, která „snídala ráno s živými, večerela už s mrtvými“.

V případě plicního moru napadají *yersinie* plíce nemocného, jejichž tkáň jsou schopny zničit prakticky do tří dnů a nemocný tak umírá v podstatě na udušení.

Ačkoli jsou plíce jedním z hlavních napadaných orgánů, nejsou rozhodně orgánem jediným. *Yersinie* mohou přebývat i v krvi, jejíž cirkulací jsou pomalu roznášeny dál po těle a jsou tak schopny napadnout prakticky kterýkoli orgán. Pokud je příčinou úmrtí právě vysoká koncentrace *yersinií* v krvi, hovoříme o třetí formě nemoci, tzv. *septickém moru*.

Přítomnost *yersinií* v cévách totiž způsobuje jejich postupné ucpávání, následkem čehož nemohou být orgány správně vyživovány a kolabují. Cévy také praskají, což se projevuje červeno-fialovými „fleký“ na kůži, odborně nazývanými *petechie*. Petechie často doprovází horečnatá infekční onemocnění, ale můžeme si je způsobit i sami prostým tlakem na kůži.

²⁵ *Bubo* je latinský výraz pro české „dýměj“.

Proti plicní a septické formě nemoci byli lékaři až do objevení antibiotik v podstatě bezmocní a i dnes, jak už jsme si řekli, jsou tyto formy nemoci nebezpečnější a jejich léčení náročnější, byť se nákaze krve dá teoreticky předejít včasným zaléčením.

2. Morová cesta dějinami

Mor, stejně jako některé jiné nemoci, které lidstvo kosily po stovkách (např. syfilis), je původně *zoonóza* – tedy onemocnění postihující zvířata. Kdy a jak došlo k jeho zmutování tak, že se stal nakažlivým i pro lidi, patrně nikdy nezjistíme. Stejně jako asi nikdy s určitostí neobjevíme první stopu, kterou kdy zanechal v dějinách. O morové epidemii se zmiňují antické zdroje stejně jako nejprodávanější kniha světa Bible. Kdo by neznal deset ran egyptských v Exodu. Pod V. ranou egyptskou se skrývá *dobyččí mor*, nemoc má tedy výslovně postihnout jen zvířata (a v kontextu pak pouze ta egyptská, nikoli židovská). Pro nás je ovšem zajímavá i rána šestá, která hovoří o *vředech*. Vředy, kterými se obecně rozumí *neštovice*.

Neštovice postavené blízko moru nám bezděčně ukazují na jeden důležitý fakt. Diagnostickou nepřesnost tehdejší medicíny. Nemůžeme si být jistí, zda velké antické morové epidemie byly vždy skutečně epidemiemi morovými. Častá je zde záměna právě s neštovicemi (uvažovaná pro epidemii v Římě r. 166 n. l. známou jako *Antoniův* či *Galénův mor*), s tyfem – a to především tyfem skvrnitým (dodnes je živá diskuse, jestli sv. Roch, toliko morový patron, se vlastně původně nenakazil tyfem), v pozdější době se mor často zaměňoval i se syfilidou.

Pátráme-li tedy po nejstarším výskytu moru v evropském prostoru, jistotu nacházíme až v 6. století za panování byzantského císaře Justiniána I. Do jeho vlády nespadá jen povstání *Nika!* a *Corpus Iuris civilis*, ale také morová epidemie a její svědek, kronikář Prokopios z Kaisareje.

Dnes se pro tuto epidemii vžil poněkud komický název *Justiniánův mor* a jedná se o epidemii moru v Cařihradu, kam ji roku 542 n. l. zanesly obchodní lodě z oblasti Palestiny a Egypta. Vzhledem k poměrně velkému počtu zpráv s jasnými popisy projevů nemoci se historici dnes vesměs shodnou, že se skutečně o mor jednalo. Prokopios, který neměl Justiniána příliš v lásce, viděl příčinu epidemie v císařových bojích s Peršany. Dále se domníval, že nemoc není nakažlivá, protože se spousta lékařů nenakazí a přidává i velmi zajímavou zprávu o tom, že se nakazil i sám císař. A uzdravil se.

Dnes se na „Justiniánův mor“ pohlíží jako na jistou předeihu Černé Smrti (cca 1348–1351), která už definitivně znamenala virový charakter nemoci. Mor se po tomto „uvedení“ do Evropy začal objevovat s periodicitou zhruba devíti až dvanácti let.

Většina epidemií byla spíše menších a lokálních, pochopitelně také v závislosti na místě, kde se objevily. Justiniánův mor tehdy tvořil tu výjimku, potvrzující pravidlo. Byl to výbuch epidemie, ale jako u každé pandemie, nakonec následovalo její zklidnění a můžeme se jen domnívat, že poté nastalo opět období menších a lokálních epidemií, až v 9. století přišel zvláštní klid. Nemoc (zdánlivě) ustala. Dnes víme, že následujících pět set let bylo jen velmi výhružným klidem před

bouří. Bouře, která přišla zhruba mezi léty 1348–1351, do dějin vstoupila pod názvem *Černá Smrt* a dle některých údajů vyhubila až třetinu²⁶ obyvatel Evropy.

Aktivním rezervoárem yersinií byla pravděpodobně Asie, odkud se mor roku 1347 dostal do prvního evropského – byť vzdáleného – města. Tím byla Kaffa na Krymu. Kaffa byla trajektorie Janovanů, tou dobou ovšem obléhaná Tatary. Právě mezi nimi vypukl mor. Decimovaní Tataři už chtěli od dobývání zanechat, ale na poslední chvíli od tohoto úmyslu upustili a pojali myšlenku naprosto odlišnou. Existoval jistý způsob, při kterém se do obléhaného města házely např. koňské mršiny, tedy jakési přirozené biologické zbraně. Tataři tuto metodu využili a upravili, takže do obleženého města házely vysoce infekční mrtvoly svých spolubojovníků, které už mor zabil. V Kaffě pochopitelně vypukla panika a její obyvatelé se pokoušeli zachránit útekem zpátky do Itálie. Již nakažení pluli nejprve na Sicílii a odtud do Janova, Benátek a Pisy. V Janově se vědělo, že jsou lodě čímsi nakažené, a tak námořníkům nedovolili přistát. Šíření moru však nezabránili. Zákaz vyložení „mrtvé“ lodě porušili v Marseille, město bylo ihned nakaženo. Jinde v přístavech o nebezpečí lodí nevěděli, a tak je nechali přistát. Postupně se tak mor dostával do italského vnitrozemí. Do Francie přišel již přes zmiňovanou Marseille a šířila se postupně celou Francií. Dostal se do Calais, které bylo v té době okupováno Angličany a z Calais poté na Britské ostrovy.

Z Francie se dále severní poutní cestou do Santiaga de Compostela nemoc dostala na sever Pyrenejského poloostrova, na jih pak přes lodě z Marseille. Mor dále postupoval až na Gibraltar, kde tehdy bojovalo kastilské vojsko Alfonse XI. Moru kupodivu odolávali až do roku 1350, poté podlehli (Alfonso XI. je jediný evropský panovník, který na nemoc zemřel. Krom Alfonse je ještě vcelku známý případ anglické princezny Joan, dcery Edvarda III., která zemřela na mor, když jela ze svým ženichem, budoucím kastilským králem Pedrem I. Krutým) a mor si razil cestu do Afriky.

Mor z Itálie expandoval i východním směrem a dostal se až na rakouské území, přes Trident a Brennerský průsmyk do Bavorska a Tyrolska. Ze severního Německa mor pronikl do Skandinávie.²⁷

A zde přichází jedna záhada morových dějin. Jak píše Klaus Bergdolt, „z velkých měst říše zůstaly v letech 1348–1350 ušetřeny kupodivu Norimberk a Würzburg, ale i Praha a mnohá místa v Čechách a ve Slezsku.“²⁸

Čechám se skutečně Černá Smrt vyhnula. Vždyť roku 1348 Karel IV. dokonce otevírá v Praze univerzitu! A to byl za daného stavu věcí skutečně odvážný krok. Naproti tomu mor zasáhl některé místa na Moravě, z jejích měst pak např. Brno, které vykazovalo vysokou úmrtnost.

²⁶ „Třetina světa zemřela.“ Hojně používaná citace dle J. Froissarta. Např. Jean DELUMEAU, *Strach na Západě ve 14.–18. století I. Obležená obec*, Praha 1997, s. 122, či André CORVISIER, *Tance Smrti*, Praha 2002, s. 15.

²⁷ Podrobněji k šíření Černé Smrti viz Klaus BERGDOLT, *Černá smrt v Evropě. Velký mor a konec středověku*, Praha 2002, s. 31–71.

²⁸ K. BERGDOLT, *Černá smrt*, s. 68.

Pro Čechy jako takové pak počítáme spíše s letopočtem 1380 jako rokem, který k nám poprvé v masivním měřítku uvedl epidemii moru. Dřívější data nejsou příliš hodnověrná (kronikář Hájek uvádí např. 784, 961, 1250, 1280 či 1313).

Černá Smrt byla tak zákeřnou ranou také proto, že se lidé nechali ukolébat nepřítomností velkých morových epidemií. Zatímco za Justiniána si dokázali vzpomenout na zmínky o antických morech a podle nich se pak pokoušeli o podobné lékařské postupy a opatření, za Černé Smrti jakoby zapomněli. Nevzpomínali ani na antické mory, ani na mor Justiniánův.²⁹ Jejich imunita, která již dlouho nepřišla s yersinií do kontaktu, nebyla na něco takového vůbec připravena, což mělo za výsledek abnormálně vysokou úmrtnost. Logicky tedy lidem to, co viděli kolem sebe, muselo připadat jako trest boží, mnozí v něm viděli nadcházející konec světa.

Mor kosil obyvatelstvo dosud nevídanou měrou. Podhoubí mu připravila neúroda v předchozích letech, vysoké zalidnění a s ním související, na první pohled praktická, hustší infrastruktura. Kvůli tomu jiskry epidemie přelétaly neuvěřitelně snadno a rychle, až se oheň rozhořel po celé Evropě.

Na tomto místě by ovšem bylo spravedlivé zmínit i novější teze, které přicházejí s možností, že Černá Smrt nebyla pouze epidemií moru. Za argumenty zde slouží skutečně neobyčejně rychlý *hromadný* výskyt pandemie a to i v oblastech typu Skandinávie či Anglie. Rychlé hromadné výskyty jsou typické pro nemoci hospodářských zvířat, a tak nejčastěji zvažovanou nemocí, která se v té době k moru mohla *přidat*, je anthrax, tedy sněť slezinná. Tato nemoc je také původně zoonóza a před povinným očkováním skotu se poměrně hojně vyskytovala. Pro člověka je rovněž smrtelně nebezpečná, k nákaze nejčastěji dochází konzumací masa z nakaženého dobytka. Anthrax se projevuje podobně jako mor (existují formy plicní, kožní a střevní), takže není vyloučeno, že opravdu měl svůj podíl na morové epidemii tak obřích rozměrů.³⁰

Demografická mapa zaznamenala příkré skoky. Ne všechny však měla na svědomí nemoc. Jevy, pozorovatelné za Černé Smrti, můžeme do jisté míry zobecnit i pro všechny další morové (i jiné) epidemie. Černá Smrt však ukázala jejich extrémní podoby. Někteří říkají, že se právě ona stala důležitým mezníkem pro formování evropské kultury a společnosti.³¹

Předně je třeba se zabývat počty mrtvých. Svědectví dobových kronikářů se dají brát pouze s velkou rezervou. Většina z nich má totiž sklony líčit věci tendenčně. Známým kronikářským „nešvarem“ jsou záměrné stylizace popisů bitev, ale ty pochopitelně nejsou jedinými událostmi, které kronikáři připodobňovali obrazu svému.

²⁹ K této tezi viz K. BERGDOLT, *Černá smrt*, s. 15.

³⁰ Více o anthraxu a Černé smrti viz. Norman F. CANTOR, *Po stopách moru. Černá Smrt a svět, který zrodila*, Brno 2005, s. 19–21.

³¹ Viz K. BERGDOLT, *Černá smrt*, s. 125–134.

Pokud se již vyskytl kronikář s opravdovým úmyslem zachytit reálný počet obětí, většinou ho zradil vlastní úsudek, protože *reálným odhadem* většina lidí nedisponovala. A tak čísla, která píší, jsou na jedné straně přemrštěná, na druhé ale vcelku odpovídají dobovým představám a vyjadřují touhu evokovat ve čtenáři alespoň přibližnou představu hrůz, kterými prošli.

Je ale třeba také uznat, že dnešní odhady počtu obětí vydávají skutečně mrazivá čísla. Podle E. Carpentiera, kterého zmiňuje Jean Delumeau ve své práci *Strach na západě ve 14–18. stol.*, skutečně během epidemie v roce 1350 zahynula polovina obyvatel Magdeburku, 50–60% obyvatel ztratil Hamburk a dokonce 70% zemřelo v Brémách.³²

Panuje názor, který jsem již zmínila, že Černá Smrt byla tak ničivá proto, že obyvatelstvo dlouhou dobu nepřišlo s morem do kontaktu. Tím ztratilo jakousi odolnost. Říkám jakousi, protože imunita proti moru je velmi ošemetná záležitost. Proděláním nemoci se sice imunita dá získat, ale není ani trvalá ani absolutní, což jsou také důvody, kvůli kterým se upustilo od vakcinace.

Černá Smrt opět uvedla na scénu to, co bylo typické pro období Justiniánova moru a co v 9. století z neznámého důvodu vymizelo. Tedy virový charakter nemoci, jejíž epidemie se v různé síle neustále opakovaly tak, že teoreticky mor mohla zažít každá generace.³³ Snad v tom také hraje velkou roli hraje rozvoj písennictví, které začalo pečlivě zaznamenávat veškeré dění kolem a díky kterému víme, že od Černé Smrti mor trápil Evropu až do první poloviny století osmnáctého prakticky nepřetržitě.

2. 1 Ruku v ruce

Jak už jsme zmínili, Černou Smrt pozvala dál i neúroda v letech 1346–1347. Podvyživený a oslabený organismus je pochopitelně velmi náchylný k jakýmkoli nemocem. A podvýživa a hlad bylo věčné téma středověku. Lidé byli odkázáni na klima a rozmary počasí, stejně jako na ne příliš rozvinuté a efektivní zemědělství.

Dalším jevem, který epidemie spustila, a v o něco menší míře spouštěla i nadále, byla urbanizace měst a krize hospodářství. Jak se zmiňuje Klaus Bergdolt, býval tento aspekt dlouhou dobu poměrně přehlížen, a proto si myslím, že by bylo dobré jej připomenout. Mechanismus přeměny společnosti fungoval následovně:

Docházelo k vylidnění měst a vesnic a vesničané, kteří často zůstali na své hospodářství sami, měli nutkání odcházet do měst, kde se domnívali mít lehčí práci a lepší život. Protože se města vylidnila, byla jistá potřeba úbytek obyvatelstva opět doplnit. První příšedší měli tedy skutečně

³² Jean DELUMEAU, *Strach na Západě ve 14.–18. století I. Obležená obec*, Praha 1997, s. 125.

³³ Srovnej data evropských epidemií: 1361, 1374, 1383, 1400, 1412, 1439, 1482, 1522, 1531, 1545, 1464, 1586, 1596, 1622, 1636 in: André CORVISIER, *Tance smrti*, s. 15.

reálnou šanci se dobře ve městě uchytit. Ti, kteří přišli po nich, už ale ne. Jakmile byl úbytek dorovnán, další lidé již nebyli žádání, protože představovali jen zbytečnou přítěž. Práce ani místa pro ně nebyla. A pokud byla, nebyla to dobře placená ani zajištěná místa. To vedlo k množení městské chudiny a nižších vrstev, zatímco neobdělávaná pole ležela ladem a pustla. K hladomoru tak bylo prakticky stále nakročeno.

Černá Smrt také významně ovlivnila lidský náhled na svět. Říká se, že mravy zhrubly. Lidé, obklíčení ze všech stran smrtí a hrůzou, měli vsutku jiné starosti. Patrně všichni znají ustálené obrazy, kterak se manžel odvrací od manželky, syn od otce, matka od dcery. A to všechno ve chvílích, kdy je pomoc potřebná nejvíc. Jistě, i zde se můžeme dohadovat na tom, do jak velké míry se jedná pouze o ustálené topoi, ale asi všichni tušíme, že reálný základ tyto zkazky mají. Lidstvo zachvátila „kolektivní panika“. Hledala se vysvětlení a řešení, jak se zachránit. Pochopitelně všechno marně. Za Černé Smrti se vytvořily tři hlavní vysvětlení katastrofy, která, aniž by se nějak měnila, proplouvala staletími a připomínala se tak znovu a znovu i pokud šlo o novověké epidemie.

3. Najít viníka

3. 1. Trest boží

Trest boží byla v podstatě odpověď, která se sama nabízela. Nebylo třeba k ní cokoli dodávat. Všichni přeci znají příběh Potopy stejně jako Sodomy a Gomory. A tak pro člověka středověku ani novověku nebylo těžké toto vysvětlení přijmout. Ostatně pokud se člověk kolem sebe rozhlédl, nemusel se ani moc snažit, aby viděl všechnu špatnost a zkaženost, za kterou prostě zákonitě nějaký trest přijít musí. Ať už je to válka, hlad, nemoc, nebo cokoli jiného. Toto myšlení asi nejlépe vystihuje proslavená věta litanie ke všem svatým *A peste, fame et bello, libera nos, Domine!*³⁴

Albrecht Dürer
Čtyři jezdci Apokalypsy
zleva: Smrt, Hlad, Válka, Mor
1498
Kupferstichkabinett, Staatliche
Kunsthalle, Karlsruhe

Právě víra, že se jedná o boží trest, vedla k vzepětí náboženského citění. Především pro Černou Smrt byla typická procesí flagelantů, neboli seabemrskáčů. Tyto zástupy lidí putovaly kraji, drželi důtky – mnohdy zakončené železnými háčky – a mrskali sebe i druhé ve víře, že tak odvrátí morovou pohromu. Zprvu byli přijímáni velmi kladně, jejich disciplína i odvaha – mnohde pochovávali mrtvé, když se nikdo jiný neodvážil – byly zprvu vysoce ceněny a nalézaly podporu u množství lidí. Časem ale na oblibě ztratili; přispěl k tomu nejenom fakt, že sami sloužili mše a udělovali rozhřešení, ač byli laiky, což pochopitelně popouzelo církev, ale také jejich sektářské chování, která často do měst přinášela spíše zkázu, než cokoli jiného. Mor navzdory jejich kajícím procesím neustával, naopak se většinou ještě více šířil, protože je oprávněná domněnka o tom, že flagelanti patrně mor (byť nevědomky a nechtěně) šířili. V mnoha místech také podněcovali místní obyvatelstvo k nenávisti a nevráživosti, která často vyvrcholila hony na čarodějnice či pogromy na židech. To vedlo papeže Klementa VI. k zákazu takových tažení. Krom toho se papež osobně obrátil i na panovníky Francie a Anglie s požadavkem, aby zamezili těmto procesím.

Kající procesí papež nahradil přimluvnou modlitbou, která se v době epidemií slouží dodnes. Dalšími výrazy zbožnosti a prosby za boží odpuštění pak byly poutě i zvláštní modlitby, které byly obyvatelstvu povinně ukládány v morových rádech.

³⁴ Od moru, hladu a války ochraňuj nás, pane!

3. 2 Špatné konstelace, zemětřesení a komety

Zrovna tak do hry vcházely nevysvětlitelné přírodní úkazy. Kometa, které kdysi světu dala radostné znamení o narození Spasitele, se nyní stala obávaným poslem všeho zlého. A nebyla zdaleka jediná. Zemětřesení bylo obávané zrovna tak, protože se věřilo, že se tímto způsobem ze země uvolňují jedovaté výpary. A když ještě nastaly špatné konstelace hvězd, spojované především se Saturnem a Marsem, neštěstí bylo na světě.

3. 3 Humorální teorie

Poslední z nejznámějších teorií o příčině nemoci je ta, se kterou přišla tehdejší medicína, vycházející z Hippokratova učení. Teorii o šťávách v lidském těle a jejich poměru ostatně používáme dodnes při dělení lidí na sangviniky, choleriky, melancholiky a flegmatiky. Tehdejší medicína v ní však nehledala jen klíč k lidským povahám, ale i k nemocem. Věřilo se, že je to právě špatný poměr a složení šťáv, které způsobují nemoc. Na vině bývala krev. Její přebytek měl vyvolávat proces hnití, které způsobuje mor. Právě proto bylo jedním z nejčastěji aplikovaných léčebných postupů pouštění žilou. Právě to mělo eliminovat přebytek krve v těle.

Hniloba se do těla měla dostávat buď špatnými potravinami nebo vzduchem. Myšlenka to nebyla úplně scestná, právě díky ní byla „objevena“ důležitost dobře větraných prostor. Mělo se ale větrat jen ráno, případně večer, kdy byl vzduch čerstvý. Rozhodně se mělo zamezit, aby se do místnosti dostal vlhký jižní vítr. Infekční řád pro Prahu z roku 1680 dokonce nařizuje, aby se lidé těsně před svítáním a těsně po setmění drželi doma a měli všechna okna zavřená, protože to byly ty chvíle, kdy začal proudit špatný a nakažlivý vzduch.³⁵

Vzhledem k čistotě vzduchu se nemocní také například ukládali co nejvýše, aby jejich výpary ostatní nevdechovali. Teorie o škodlivých výparech, tzv. *myazmatech*, tak vlastně bezděky počítala s kapénkovou nákazou.

Pokud šlo o potraviny, pozitivním efektem teorie, že mohou vyvolat proces vnitřního hnití, bylo zpřísnění hygienických podmínek. Mělo se dbát na to, aby ovoce i zelenina byly vždy čerstvé a vydávaly se přísné regule pro řezníky, jak zacházet s masem. Účinnost těchto opatření v boji s morem je sice diskutabilní, stejně jako některá další potravinová opatření (zákaz dužnatého ovoce,...), ale jsem si jistá, že to znamenalo účinnou pomoc alespoň v prevenci jiných chorob a nejružnějších otrav jídlem.

---

³⁵ Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Návrh infekčního řádu pro Čechy při ohrožení morem v roce 1680*, in: Libor Gottfried (edd.) *Sborník prací k sedmdesátým narozeninám dr. Karla Beránka*, Praha 1996, s. 90.

3. 4 Postavy reálné i nereálné ... a židé

A ještě o jedné „teorii“ bychom se měli zmínit. Tato teorie zahrnuje poměrně širokou škálu viníků, jejichž vina je více či méně sporná, což ale pro vznesení obvinění nehraje příliš zásadní roli.

Kolektivní panika a pocit bezbrannosti jitřily již dost bujnou fantazii tehdejších lidí. Uvěřit na celou plejádu přízraků nebylo nic složitého. Tak se obviňují abstraktní postavy d'áblových přísluhovačů, čarodějnice a čarodějové, vybájené přízraky,... Například v Miláně chodí d'ábel s lesklýma očima, v Sedmihradsku věčná putující kmotra, v Tyrolsku přízrak s červeným pláštěm.³⁶

Pro české prostředí bychom měli zmínit takzvaného *nachzehrer*. O tomto fenoménu nepřímo hovoří i Philippe Ariès ve svých *Dějínách smrti*, když píše o případu „mrtvol, které po pohřbu vydávaly zvuky podobné chrochtání vepřů; po otevření hrobu se zjistilo, že snědly svůj rubáš nebo oblek, což se považovalo za strašlivou předzvěst moru.“³⁷ Ariès se dále tímto fenoménem nezabývá, nepíše, že se vlastně jedná o případ tzv. *nachzehrer*, mytickou bytost v německé kulturní oblasti – tedy i v Čechách – vlastně poměrně obvyklou (zmiňuje se o něm např. Hájek z Libočan). Jeho pojmenování vzniklo ze slov *Nacht* a *Zehrer*, tedy dohromady něco jako *noční pojídač*. Folklórní bytost *nachzehrer* se především vyznačuje tím, že hlavním předmětem jeho zájmu jsou jeho vlastní příbuzní, lidé mu velice blízcí a lidé žijící v blízkosti jeho hrobu. Právě je se snaží usmrtit a to tak, že přežvykuje svůj rubáš (případně cokoli, co má v dosahu úst, což někdy bývá i jeho vlastní ruka), a tím v přeneseném významu těmito lidem vysává životní sílu. Konečně však i *nachzehrer* bývá obviňován ze šíření morových epidemií, a tak je mu vyhrazováno místo i v teoretických spiscích doby. Dovolím si zde delší citaci z díla *Malleus maleficarum* dle Ditty a Giovaniho Bandini.

„Jeden z nás inkvizitorů našel místo, které bylo následkem úmrtnosti obyvatel téměř vylištěné. Šířila se tu fáma, že pochovaná žena postupně konzumuje rubáš, v němž byla uložena do hrobu. Konala se porada, po níž nechal rychtář spolu s představiteli obce hrob znovu vykopat. Vesničané našli skoro polovinu stráveného rubáše, který prošel ústy a krkem do břicha nebožky. Když to rychtář spatřil, vytáhl v rozčilení meč, usekl mrtvole hlavu a vyhodil ji ven z hrobu, načež mor okamžitě ustal.“³⁸

³⁶ Jean DELUMEAU, *Strach na Západě ve 14.–18. století I. Obležená obec*, Praha 1997, s. 122.

³⁷ Philippe ARIÈS, *Dějiny smrti II./Zdivočelá smrt*, Praha 2000, s. 80.

³⁸ Ditty a Giovanni BANDINI, *Kniha upírů*, Praha 2009, s. 120–121, český překlad Dagmar Hoangová.

Dílo *Malleus maleficarum* je pochopitelně známo jako *Kladivo na čarodějnice*, jedno z nejslavnějších historických děl na toto téma. Jistě nás tak nepřekvapí, že kromě *nachzehrera*³⁹ je šíření morových epidemií tradičně připisováno také čarodějnicím, upírům a dalším nadpřirozeným bytostem.

Nadpřirozené bytosti ale mají jednu zásadní nevýhodu. Jsou velmi složitě postihnutelnou skupinou, těžko na ně ukázat prstem. Proto existovala ještě jedna cílová skupina, která byla konkrétnější.

Do ní spadali lidé na okraji společnosti, neusazení, žijící kočovně, vandráci, žebráci a tuláci. Těm, kteří městu sloužili, když mohli, ale nyní již nemohou, protože jsou staří nebo zdravotně handicapovaní, se žebrota povolovala pouze na místech k tomu určených (většinou před kostely). Žebráci a cizí tuláci, ze kterých město naopak nikdy žádný užitek nemělo, nebyli do měst vpouštěni, případně byli za epidemie vyháněni. Pozadu v tomto ohledu nezůstávala ani Praha, nařízení Starého Města Pražského z 20. října roku 1599 jasně stanovuje, že „Item zahaleči, kteříž dělati nechtějí, ti ovšem trpíni býti nemají, ale z měst Pražských hnáni i také metlami mrskáni budou.“⁴⁰

Další na pořadníku obviněných bývali sami nemocní, u kterých bylo podezření, že svou nemoc úmyslně šíří (což se nedá vyloučit) a vedle nemocných stáli pak také lékaři, protože pro ty byla pochopitelně každá hojně rozšířená nemoc zdrojem (vysokých) příjmů.

Poslední skupinou, která byla obviňována ve velkém, byli židé. Jelikož se jednalo o lidi s jinou vírou i právním postavením, stojící tak na okraji společnosti, bylo nesmírně jednoduché a pohodlné na ně ukázat. Židé v dějinách často sehráli roli obětních beránků pro všechno. A právě na ně se kolektivní nenávist v dobách moru obracela nejbrutálněji.

Nejčastěji se jim kladlo za vinu trávení studní. Po takovémto obvinění následovalo často vzednutí velkých vášní místního obyvatelstva, což často končilo pogromem v židovské čtvrti. Židé byli vražděni ve velkém, zamykáni v domech a v nich upalováni. Často dokonce tuto smrt volili „dobrovolně“ sami. Toto chování bylo umožněno fatálním selháním moci, která měla na své poddané dohlížet. Problém přiznalo i to, že se světští panovníci přeli s papeži, zda jsou židé služebníci prvních či druhých. Ačkoli židé svědomitě platili speciální *židovskou daň* za svou ochranu, mnohde je to nezachránilo. Světští panovníci sami často pociťovali averzi vůči židovskému obyvatelstvu, a tak se o něj nijak zvlášť nestarali. To byl bohužel případ i našeho „otce vlasti“ Karla IV. Ten v roce 1349, kdy lehla popelem židovská obec ve Wormsu, „přenechal

³⁹ Více k tématice např. Giuseppe MAIELLO, *Vampyrismus v kulturních dějinách Evropy*, Praha 2005.

⁴⁰ Václav SCHULZ (ed.) *Příspěvky k dějinám moru v českých zemích z let 1531–1746 z archivu musea Království českého*, Praha 1901, s. 43.

městu domy Židů, jejich dvory, půdu... a vše, co židovstvu wormskému obecně přináleží...”⁴¹ Karel IV. ale nebyl jediným českým panovníkem, jehož postoj k židům nebyl příliš vstřícný. Znamé je například vypovídání Židů z Pražských měst a jejich vystěhování do Libně roku 1680. Císař Karel VI. byl ještě přísnější. Z jeho rozkazu každý žid z Polska, který by se bez zdravotního vysvědčení vplížil do Čech, má být na místě dopadení ihned oběšen.⁴²

I přesto se naštěstí našla řada opačně smýšlejících lidí. Mezi ně patřil například i papež Klement VI. (pont. 1342–1352), který se pozastavoval především nad tím, že mor je i tam, kde jsou židé. A i židé na něj umírají. Sám zakázal rabovat židovský majetek a v jeho sídelním městě Avignonu mohli židé žít v pokoji, jako málokde v Evropě (dalším podobně bezpečným městem byla Vídeň).

Papež Klement VI. byl celkově velmi zajímavým mužem. Byl to on, kdo dal pragmatický příkaz k pitvě nebožtíka, který zemřel na mor, protože chtěl zjistit příčinu nemoci. Klementovým osobním lékařem byl proslulý Guy de Chauliac a snad s trochou nadsázky můžeme prohlásit, že právě jemu může papež vděčit za to, že mor přežil dokonce bez nakažení.

Guy de Chauliac, autor *Chirurgicy Magny*, byl dobrým lékařem a také pozorovatelem. Když mor roku 1348 dorazil do Avignonu, zůstal a ošetřoval pacienty. Při tom si dobře všímal jejich symptomů, které si zaznamenával. Díky tomu začal rozlišovat mezi dýmějovým a plicním morem a doporučil Klementovi „spásný“ nápad – po dobu epidemie nepřijímat návštěvy a sedět v ohnivém kruhu. Zkombinoval tak nejúčinnější metody, které existovaly až do objevu antibiotik: izolaci a důkladnou dezinfekci. Předpokládá se, že díky ohni se k papeži nepřibližovaly nakažené krysy a další nositelé nemoci.

---

⁴¹ Citace F. REUTERA podle K. BERGTOLD, *Černá smrt*, s. 109–110.

⁴² Nařízení ze dne 11. října 1720, Vídeň, Václav SCHULZ (ed.), s. 248.

4. Umění

Ve srovnání s ostatními městy Praha vypadá jako poměrně chudé divadlo. Nejsou zde oslnivé lustry, zlatá výzdoba ani luxusní tapety. Žádné pestré opony a obrazy na stěnách. Divadlo Praha může v konkurenci s ostatními nabídnout pouze galerii různě provedených morových sloupů, v tom se skutečně s ostatními měřit může.

Mohli bychom v Praze hledat stopy po výtvarném umění reflektující přítomnost moru a za chvíli kvůli jeho nedostatku obrátit pozornost raději k celým Čechám, ale výsledek by i tak příliš uspokojivý nebyl. Nabízí se samozřejmě otázka proč. Ta otázka je ale velmi složitá na výklad, protože počítá se zakomponováním různých dalších pohledů, především však s pochopením lidské mentality a jejích proměn v čase. Přijetí dogmatu o očistci, proměnlivé zpodobňování i chápání smrti, přechod od „ochočené smrti“, jak ji nazývá Philippe Ariès,⁴³ až k umrlčí tematice a pak ještě dál, až k zátiším a *marnostem*, k *melancholii* Rudolfa II., konfesionalizaci společnosti a opětovnému vzrůstu zbožnosti, jakou přivedlo na svět baroko.

Autoři se dnes přou o to, jaký význam vlastně Černá Smrt na výtvarné umění měla, pro naše téma především ve specifickém fenoménu *tanců smrti*. Jedni tvrdí, že morbidita, jakou se umění 14. století začalo vyznačovat, vlastně vůbec není reflexí koncentrace smrti, Philippe Ariès doslova říká, že „umrlčí náměty nevyjadřovaly obzvláště silný prožitek smrti v době poznamenané vysokou úmrtností a hlubokou hospodářskou krizí.“⁴⁴ A naopak, Arièsův krajan André Corvisier v této souvislosti hovoří o „uměleckém ztvárnění a invazi mrtvol“.⁴⁵

Kde je tedy pravda o tom, co ona „invaze mrtvol“ ve výtvarném umění měla vyjadřovat? Dle Philippa Arièse to byl nový lidský pocit – *lpění* na životě. Lpění na všem pozemském, na majetku, na rodině, na životě. Úvaha to jistě není nijak scestná, ostatně zajisté se životní podmínky lidí před Černou Smrtí díky teplejšímu klimatu poměrně zlepšily. Jeden argument ale při přijímání této teze do jejího výkladu nesedí. A tím je ten prostý fakt, že v Čechách nemůžeme hovořit o natolik zvýšené zálibě a tím i produkci děl s umrlčí tematikou, jako tomu bylo např. ve Francii. A opravdu se mi nechce věřit tomu, že by to bylo jen tím, že Češi v té době měli život méně rádi než jejich západní sousedé.

Pochopitelně i v Čechách bychom mohli nalézt něco málo z „umrlčí“ produkce, jako je například známý *střížkovský oltář* či socha *Brigity* v kostele sv. Jiří, ovšem tento vzorek se vůbec nedá srovnávat s počtem děl např. ve Francii či Německu. Teorie, které by tuto zvláštnost vysvětlily, pochopitelně existují a jedna z nich říká, že velké množství českých děl této

⁴³ Termín používaný Philippe Arièsem v jeho *Dějinách Smrti I./Doba ležících*, Praha 2000.

⁴⁴ Philippe ARIÈS, *Dějiny Smrti I./Doba ležících*, Praha 2000, s. 165.

⁴⁵ André CORVISIER, *Tance Smrti*, Praha 2002, s. 31.

produkce byla nenávratně zničena za husitské revoluce. To je vysvětlení týkající se především absence *tanců smrti*.

Myslím si, že bychom zajisté měli vzít v potaz obrazoborectví doby husitské, které skutečně mohlo zničit spoustu cenného materiálu pro náš výzkum, na druhou stranu je ale také třeba uvážit, že nevíme o žádném *konkrétním* tanci smrti, jehož by tento osud potkal. Pohybujeme se zde tedy po více než tenkém ledu pouhých více či méně pravděpodobných spekulací. A měli bychom i uvážit, že máme jen velmi málo děl „umrlčí“ produkce i z pozdější doby, samotný *tanec smrti* pak (zatím) pouze jeden (pokud odhlédneme od umění 20. století, jsou to grafické listy J. M. Rentze z poloviny 18. století).

Jistá nedochovanost (ať už z jakýchkoli příčin) takových děl tedy jistě hraje roli, nedomnívám se však, že je to role zásadní.

Jiným vysvětlením malého počtu děl s motivem *tanců smrti* či umrlčí tematiky obecně, by mohl být fakt, že Čechy zkrátka neprožily hrůzy největších pandemií moru jako jejich sousedé. Při pohledu do map je někdy až zarážející, jak mor mnohdy české hranice obešel.

Už víme, že se roku 1348 nemoc Praze vyhnula. Když tedy mor do Čech přišel, například v podobě známé větší epidemie roku 1380 za vlády Václava IV., Čechy byly v tomto směru poněkud kulturně jinde, než jejich západní sousedé, epidemií zdecimovaní v letech 1348–1351 a po té už pravidelně v menších či větších časových intervalech. Ani následně, teď již častěji se opakující epidemie, patrně nedecimovaly české obyvatelstvo takovou měrou jako jinde. Tento stav se se vší pravděpodobností změnil až v novověku, kdy budeme sledovat vzrůstající uměleckou produkci odrážející prožitky nemoci (především tzv. *morové sloupy*).

Co je tedy skutečným důvodem k tak malé produkci děl s umrlčí tematikou, však přesně říci nedokážeme. Můžeme se zde jen pouštět na pole spekulací, dávat je dohromady a tak se pokoušet vytvořit obraz, ne nutně pravdivý. Ale třeba nám budoucnost jednou přinese nějaké řešení.

4. 1 Tance Smrti

Pokud diskutujeme umrlčí tematiku, nemůžeme nezmínit *tance smrti* mezi prvními. Opravdový původ *tanců smrti* asi také nikdy zcela nezjistíme, ale dle všeho tomuto zajímavému výtvarnému fenoménu předcházela literární produkce a církevní kázání. Za krajinu vzniku *tanců smrti* se pak na prvním místě pokládá Francie, na druhém Německo. Autorství výrazu „tanec smrti“ je přičítáno Francouzovi Jeanu Le ěřvovi, který ve svých verších z roku 1376

napsal „já uzřel tanec smrti“.⁴⁶ Otázkou zde pochopitelně je, zda Le ñvre použil termín nový, nebo starší, jemu v té době již známý.

Obraz *tanců smrti* pak vdechla freska na bývalém hřbitově Neviňátek v Paříži. Freska byla vytvořena roku 1424 a reprodukovala starší text Jeana Gersona.⁴⁷

Poselství *tanců smrti*, jak už jsme uvedli výše, je na nejobecnější rovině zhruba „před smrtí jsme si všichni rovni a ona neušetří nikoho“. Přijde si pro papeže (touto postavou obvykle začíná defilé obětí) stejně jako pro posledního žebráka (podobné postavy toto defilé většinou uzavírají). Počet osob v tancích variuje, stejně jako zastoupení jednotlivých pohlaví. Všeobecně však *tance* zachovávají schéma horizontálního členění společnosti, a tak jsou pro nás dnes důležité i z hlediska studia struktury společnosti.

Tance bychom pak mohli rozdělit alespoň na dvě linie. První, kde sama Smrt pořádá ples, na kterém tančí mrtví a druhý, kde berou mrtví do kola živé. Později také dochází ke štěpení na linii germánskou a francouzskou, přičemž každá z těchto linií má své specifika. (Francouzské obrazy respektují text, který se u nich vyskytuje, německé nikoli,...⁴⁸) Pochopitelně, že rozdělení těchto sfér není absolutní a dochází zde k prolínání, později především díky knihtisku, který umožňuje populární motivy snadněji šířit po různých koutech Evropy.

V Německu a německých kulturních oblastech také popularita *tanců smrti* přežívá daleko déle a ještě v 18. století se těší značné popularitě.⁴⁹ André Corvisier to přisuzuje jakési „senzibilitě Němců“.⁵⁰

Vztaženo ale na Prahu, můžeme pouze smutně konstatovat, že zde nenalezneme (zatím) ani jeden exemplář tohoto podivuhodného a populárního umění. Jediný skutečný *tanec smrti*, kterým se mohou Čechy pochlubit, je výše zmíněný *Tanec Smrti* rytce Michaela Jindřicha Rentze, a proto si myslím, že bychom mu měli věnovat trochu prostoru.

Michael Jindřich Rentz byl dvorním rytcem Františka Antonína hraběte Šporka a právě Rentzovo dílo doplnilo o grafickou podobu skladbu *Smrtí Tanec* z tzv. *Bonrepovské knížky*.

⁴⁶ *Je fis de macabré la danse*, dostupné [online] <http://www.lamortdanslart.com/danse/dance.htm#f> [11- 4-2010], český překlad citován dle uvedení v knize André CORVISIER, *Tance Smrti*, s. 21.

⁴⁷ Tamtéž.

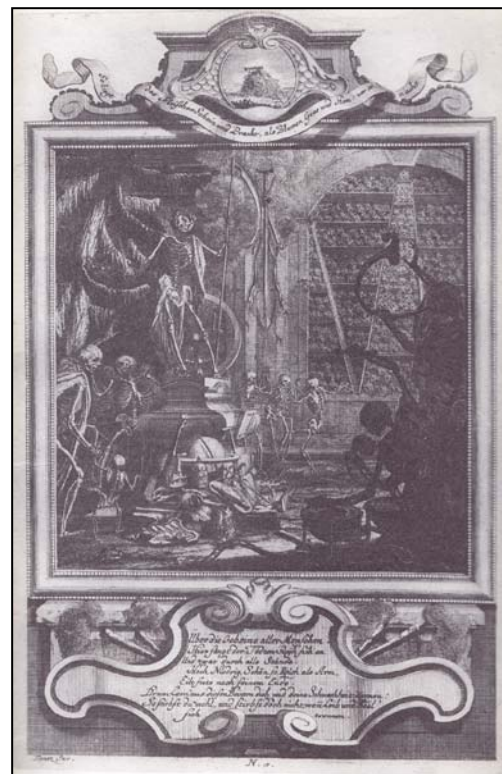
⁴⁸ A. CORVISIER, *Tance Smrti*, s. 73 a 84.

⁴⁹ Tomu by odpovídal i český *Tanec Smrti* M. J. Rentze, který byl dokončen ve 40. letech 18. století a jeho přetisky vyšly ještě roku 1753 a 1767. Krom toho dnešní doba jakoby zažívala novou vlnu romantismu, kdy náměty s umrlčí tematikou opět začínají získávat na popularitě. V této souvislosti bych si dovolila zmínit legendární metalovou kapelu Iron Maiden, jejíž album z r. 2003 nese zcela vědomě název *Dance of Death*.

⁵⁰ A. CORVISIER, *Tance Smrti*, s. 80.

Podle editora tohoto Rentzova díla, Jindřicha Šerých, na něm začal Rentz pracovat krátce před smrtí hraběte Šporka, tedy před rokem 1738 a pracoval na něm pak ve čtyřicátých letech.⁵¹

Rentzovo dílo je souborem padesáti rytin inspirovaných *Tancem Smrti* Hanse Holbeina ml. Holbeinův *Tanec Smrti* byl obyvatelům Čech znám, protože jeho grafické listy vytiskl v Praze v letech 1563 a 1564 také Jiří Melantrich z Aventýna, krom toho se k nim v roce 1651 vrátil v leptech také Václav Hollar.⁵² Rentzovy rytiny ilustrují veršovaný text *Bonrepovské knížky*. Ta vyšla nejprve německy roku 1720 a 1721, hrabě Špork pak nechal její druhou část přeložit do češtiny a vydat roku 1720 a 1721 znovu. Název zněl *Rozličné kající myšlínky hříchův svých litující duše, obzvláště o lidské smrtedlnosti...* jednou částí tohoto souboru je právě *Tanec Smrti*.

Vše kosti stejny, Smrti jsme všickni
podrobeni
Michael Jindřich Rentz,
kolem 1745

Rentzovo dílo se posléze dočkalo i dvou knižních vydání (Linec 1753 a Vídeň 1767). Je to také jediný *tanec smrti*, který zastupuje dnešní Českou republiku v souborném dílku o *tancích smrti* André Corvisiera. Sám Michael Jindřich Rentz zemřel roku 1758. Prý na mor.⁵³

4. 2 Triumfy Smrti

Druhým velmi oblíbeným proudem umrlčí tematiky jsou *triumfy smrti*. Jeden z prvních vzniká roku 1350 v Pise, tedy v době Černé Smrti. Pravděpodobně tedy *triumfy smrti* o něco málo předcházejí *tance smrti*. Koneckonců jejich pozadí ani není propracováno do jemných detailů, jako tomu je u poměrně dlouho se vyvíjejících *tanců smrti*. Na rozdíl od *tanců*, kde si smrt přichází zkrátka pro každého, *triumfy* staví smrt do role vládkyně. Vládkyně, jejímuž pečlivému oku (případně kolu jejího povozu znázorňovaném buď jako umrlčí kára, nebo jako bojový vůz římských císařů) neunikne nikdo, s výjimkou těch nejubožejších. Ti ji volají a ona je záměrně neslyší. Z podstaty věci tedy vyplývá, že *triumfy smrti* nejsou chlácholivé jako *tance*, kde Smrt často přichází k malému dítěti maskována, snad aby ho nevydělala. Naopak, *triumfy smrti* jsou zlověstné.

⁵¹ Jiří ŠERÝCH (ed.), *Michael Jindřich Rentz. Tanec Smrti*, Praha – Litomyšl 1995, s. 11.

⁵² J. ŠERÝCH (ed.), *Michael Jindřich Rentz*, s. 12.

⁵³ Alespoň tak to řekli Rentzovu životopisci Rentzův syn Kazimír a žák Balzer, kteří u Rentzovi smrti byli osobně přítomni. Informace pochází z knihy J. ŠERÝCH (ed.), *Michael Jindřich Rentz*, s. 21.

Ačkoli v našich zeměpisných šířkách opět můžeme jen spekulovat, protože nalézt vyložený *triumf smrti* je tu problém, měli bychom zmínit, že v případě *triumfů* není nutno nezbytně hledat jen jejich grafické zpodobnění. Jistým metaforickým výrazem pro ně jsou totiž *kostnice*. Existují kostnice řekněme „civilní“, jako je třeba ta v Mělníku. Zde jsou kosti poskládané a srovnané, netvoří však žádné ornamenty a nemají zde výrazně dekorativní účely.

Vedle tohoto typu kostnice ale existují také *kostnice* jako *umělecký počin*. Do této kategorie by spadal slavný Sedlec u Kutné Hory. Kostí zde dle pověsti nejprve roku 1511 poskládal do šesti pyramid slepý mnich, dnešní stav je pak z části dílo Jana Blažeje Santiniho-Aichela z počátku 18. století a Františka Rinta z České Skalice kolem roku 1870.⁵⁴ Chceme-li tedy najít skutečného reprezentanta *triumfů smrti*, který ob stojí i vedle děl italské produkce, kde byl tento fenomén velmi oblíbený, najdeme jej, opět se značným zpožděním, právě v Sedlci.

4. 3 Artes Moriendi

Pokud jsme zmínili *tance smrti* a *triumfy smrti*, bylo by vhodné zmínit se ještě o víceméně duchovním směru *ars* či *artes moriendi*, tedy umění (správně) zemřít. Jedná se o kulturní fenomén o něco starší než *tance smrti*, a popularitu *tanců* v jistém smyslu podmiňující. Souvisel s přijetím myšlenky Očistce,⁵⁵ která byla sice stará, ale oficiálně dogmatizovaná až na lyonském koncilu roku 1274.⁵⁶ Právě vznik Očistce totiž dovoluje křesťanovi aktivně vstupovat do děje a ovlivnit, kam se duše po smrti odebere. Od té doby se začíná šířit i literární produkce o *ars moriendi* a tento fenomén je stejně oblíbený v gotice jako v baroku.

Původní myšlenka *ars moriendi* spočívala výslovně na okamžiku smrti. Právě to je ta jediná chvíle, na které záleží. Je to zkouška, ve které musí věřící obstát a až do poslední chvíle být oddán Bohu. Aby ale situace nebyla tak lehká, záhy se u lůžka umírajícího shromáždí zástupci pekla i zástupci nebe a svádějí o jeho duši boj. Dělové duši ponoukají, aby si stěžovala na bolesti a zapomínala na milosrdenství boží, aby se bála Boha za svůj špatný život a zapomínala na boží laskavost, či naopak, aby duše byla pyšná, že prožila život dobrý a tak i sebejistá, že půjde do nebe. A tak v jednom okamžiku mohlo být rozhodnuto o všem, nehledě na celý předchozí život umírajícího. Právě díky jisté dramatickosti této chvíle zůstal námět tohoto „duchovního lovu“ jak jej nazývá Miloš Sládek⁵⁷ velmi populární a především barokní kazatelé tento motiv rádi používali. Dávali mu také přednost před kázáním o posledním soudu, který se stal v novověku věcí poměrně vzdálenou a abstraktní.

⁵⁴ www.kostnice.cz [16-4-2011]

⁵⁵ K Očistci více např. Jacques LE GOFF, *Zrození Očistce*, Praha 2003.

⁵⁶ Peter DINZELBACHER, *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očistec ve středověku*, Praha 2004, s. 64.

⁵⁷ Miloš SLÁDEK (ed.) *Vítr jest život člověka aneb život a smrt v české barokní próze*, Jinočany, 2000, s. 16.

Druhým jevem, na který v novověku narazíme poměrně často a který *ars moriendi* v podstatě doplňuje, je tzv. *Šťastná Smrt*. Zde je místo okamžiku smrti spíše akcentována cesta, která k němu vede. Vzhledem k tomu, že smrt byla v novověku běžnou denní záležitostí, lidé si uvědomovali její bezprostřední blízkost. Ne nadarmo říká jedno okřídlené rčení, že *nic není jistější než smrt a nic nejistější, než hodina, ve které přijde*. Právě z tohoto důvodu lidé v novověku dbali na to, aby se na smrt náležitě připravovali již dlouhou dobu dopředu. „Medle pomni největší dílo na světě tomto býti dobře a šťastně tento život skončiti.“⁵⁸

Nejednalo se pouze o praktické věci, jakými bylo třeba pořízení závěti (sepsání závěti až v okamžiku blízkém smrti se považovalo za svým způsobem nezodpovědnost), ale také nejrůznější duchovní cvičení a modlitby. *Šťastná Smrt* měla přijít ve chvíli, kdy je člověk smířen se světem (s rodinou i nepřáteli, kterým je záhodno odpustit), smířen i se smrtí, která pro něj není hrůzou, ale spíše bránou a přechodem, na který se celý život svědomitě připravoval. Šťastně umírat by se mělo v posteli, obklopený rodinou a přáteli – mějme na paměti, že v minulosti se umíralo „veřejně“ – a pochopitelně s knězem, který měl umírajícího zaopatřit duchovně. Jednalo se především o generální zpověď, přijímání svátosti oltářní a pomazání svěceným olejem na pěti místech těla; v případě spěchu postačilo pomazání jen na čele.⁵⁹ Kněz měl také s umírajícím pokojně rozmlouvat o zbožných tématech a číst modlitby. Ty často obsahovaly knihy *Šťastné Smrti*, jak už název napovídá, speciálně sepsané pro tyto účely jako svého druhu průvodci a rádci.

Ve chvíli, kdy už člověk umíral, kněz se začal zpravidla modlit modlitbu sepsanou přímo pro tuto chvíli, často právě z knihy *Šťastné smrti*. Umírající měl prokázat *ars moriendi*.

4. 4 Morové sloupy

Pozdním uměleckým výrazem reagujícím na prožitky moru (na rozdíl od předchozích je zde návaznost na mor nezpochybnitelná), jsou *morové sloupy*. Do „módy“ skutečně přišly poměrně pozdě a to cestou vedoucí přes staroegyptské obelisky. Ačkoli bylo ještě Napoleonovo tažení do Egypta v nedohlednu, obelisky si získaly u evropského obyvatelstva značný obdiv a oblibu. A byly to právě obelisky, které byli inspirací k tomu, aby se o sloupu poprvé začalo uvažovat jako o samostatně stojícím architektonickém prvku.

V křesťanské Evropě se nejprve začalo se vztyčováním sloupů tzv. *mariánských*, tedy sloupů zasvěcených Panně Marii, což bylo obvykle vyjádřeno její sochou na vrcholu. Tento trend

---

⁵⁸ *Přední křesťanského člověka starost. To jest Časná a blízká příprava k dobré smrti, k tomu způsob a hotovost umírání a skonání...*, 1644, autor neznámý. M. SLÁDEK (ed.) *Vítr jest život*, s. 110.

⁵⁹ M. SLÁDEK (ed.) *Vítr jest život*, s. 106.

odstartovalo vztyčení sloupu Panny Marie v Římě roku 1614 na náměstí Santa Maria Maggiore. Z Říma se potom začala tato nová móda postupně šířit po Evropě.⁶⁰

Umístění Panny Marie na vrchol sloupu nebylo náhodné, Panna Marie byla vždy chápána jako světice veskrze pozitivní, orodující za hříšné křesťany u svého syna, který by byl v pokušení hříšnost trestat tvrdě. Panna Marie byla proto skoro univerzální patronkou celého lidstva. Krásná a dobrotivá, její kult se právě šířil Evropou 16. století například v podobě Loreta.

Panna Marie ale stala oblíbenou patronkou i proti moru. Její funkce univerzální přímlyvkyně k tomu přímo vybízela. Často se například zobrazovala, jak klečí se sepnutýma rukama synovi u nohou a/nebo přímo svým pláštěm odklání střely, které její syn sesílá na zem. V dobové metafoře šípy znamenají pochopitelně *tresty*, které mohly nabývat nejrozličnějších konkrétních podob. V dobách moru je nasnadě, že se trestem rozuměla právě tato nemoc. A právě proto tedy byla i Panna Marie vhodná pro sloupy, které do pozdější terminologie vstoupí jako *morové*. Jiří Slouka nás ve své knize seznamuje i s běžnými typy mariánských soch, které můžeme na takovýchto sloupech potkat. Abecedně řazeno se jedná o typy *Assumpta*, tedy Nanebevzatá. Tento typ je nejméně častý a pozná se dle glorioly z hvězd (většinou mariánských dvanáct) kolem celé hlavy. Dalším typem je naopak nejčastější *Immakulata*, čili Panna Marie Neposkvrněného početí, zobrazována sama a v modlitebním gestu. *Immakulata* může též mít v ruce lilii či žezlo nebo nohou zašlapávat hada či draka. Obvykle má také gloriolu z hvězd. Posledním typem je pak lidem nejznámější *Madonna*, tedy panna s dítětem.⁶¹ Další zobrazení Marie mohou pochopitelně výše zmíněné typy různě kombinovat či naopak doplňovat o *Pietu* (Madonna s mrtvým Ježíšem) nebo o doprovod různých dalších světců.

Se sochami dalších světců se na morových sloupech setkáváme velmi často. Spíše než na samém vrcholu sloupu, kde zpravidla stává Marie nebo svatá trojice (tzv. *trojiční* sloupy), bývají rozestaveni v nižších patrech sloupu. Zpravidla zde stojí patroni té které země. V českém prostředí se tak pravidelně setkáváme se sv. Václavem, sv. Ludmilou, sv. Vojtěchem a sv. Janem Nepomuckým (není výjimkou, pokud jsou na jednom sloupu všichni). K doplnění se používají jednotliví protimoroví patroni, jsou to především sv. Šebestián, sv. Roch, sv. Rozálie, případně sv. Karel Boromejský.⁶²

⁶⁰ Jiří SLOUKA, *Mariánské a morové sloupy Čech a Moravy*, Praha 2010, s. 18.

⁶¹ J. SLOUKA, *Mariánské a morové sloupy*, s. 45.

⁶² K medailonkům jednotlivých protimorových svatých jsem vycházela především z knihy Jiřího M. HAVLÍKA – Karla ČERNÉHO, *Jezuité a mor*, Praha 2008, s. 88–98, a z on-line encyklopedie wikipedia.org .

Sv. Šebestián

Svatý Šebestián hraje v morové tematice velice zásadní roli. Právě šípy, se kterými je zobrazován – nástroj jeho mučení – se začaly opět dle metafory považovat za šípy morové. Navíc je v mnoha vyobrazení umučení sv. Šebestiána patrné, že šípy vězí v jeho těle na místech, kde je nejčastější výskyt morových bubonů. Pravidelně tak u něj můžeme vidět šípy v tříselech a buď v podpaží (častější), nebo v krku.

Život sv. Šebestiána však s morem mnoho společného nemá. Šebestián žil za císaře Diocletiana a byl mučen kvůli své křesťanské víře. Právě tímto mučením bylo přivázání ke sloupu a střelení šípů do jeho těla. Navzdory celkem ustálené představě Šebestián tuto popravu přežil a zemřel až později v cirku, ubit železnými sochory.

Ačkoli morem ve skutečnosti nikdy netrpěl, jako světec proti moru se začal profilovat už za doby moru Justiniánova (6. století). Zázrakem pak bylo, když v 7. století v Římě po modlitebním procesí, ve kterém byly nesený jeho ostatky, mor ustal. Tehdy se začalo věřit v jeho sílu a stal se patronem proti moru. I do českých zemí jeho kult pronikal, ačkoli legenda o něm se do českého tisku dostala nejprve v roce 1616.

Sv. Roch

Svatý Roch žil na přelomu 13. a 14. století v Itálii. Proslavil se tím, že se obětavě staral o nemocné morem, až se od jednoho z nich nakazil. Jako zbožný muž odešel do poustevny zemřít, ale přidružil se k němu jakýsi pes, který mu po celou dobu jeho nemoci nosil chléb. Roch se posléze z nemoci uzdravil a za svůj život mohl také děkovat věrnému psu, bez nějž by zemřel hladem. Na každém vyobrazení tak bývá světec doprovázen právě postavou psa. Sám Roch většinou odhaluje látku na svém stehně, aby ukázal morový bubon. A právě to se stalo později kamenem úrazu. Vzhledem k tomu, že Roch se měl morem nakazit ještě před Černou Smrtí a bubon se mu udělal trochu nelogicky uprostřed stehna, vzešla diskuse, jestli Roch není přesně případem oné diagnostické nepřesnosti a jestli se spíše nenakazil tyfem.

Jeho kult se nicméně rozšířil v 1. polovině 15. století po jižní Francii a odtud pokračoval dál do Evropy. V Praze mu byl dokonce na Strahově postaven mezi léty 1603–1612 kostel jako výraz díků za odvrácení moru roku 1599.

Sv. Rozálie

Předobrazem svaté panny Rozálie je Rozálie Palermská, která žila ve 12. století. Byla členkou sicilské knížecí rodiny, ale vstoupila do kláštera a do poustevny v jeskyni Monte Pellegrino. Zde také zemřela a její ostatky tu byly nalezeny právě v době morové epidemie v roce 1624. Jak už bývalo v těchto případech zvykem, s ostatky následně šlo prosebné procesí do palermské katedrály. A mor jako zázrakem polevil. Rozálie se následně stala patronkou Palerma, kanonizována byla roku 1630. Jako patronku proti moru ji však začali chápat i jinde než jen v Itálii, k šíření jejího jména přispěli bosí karmelitáni a jezuité, kteří spolu s Rozálií šířili i kult svého vlastního svatého, Františka Xaverského.

V augustiniánském klášteře na Zderaze se uchovávaly její ostatky. Rozálie bývá často zobrazována jako mladá dívka, někdy v jeskyni. Občas bývá zahloubaná, jindy i spící, ale především má u sebe svůj atribut – lebku. Nenechme se jí ale zmást, lebku u sebe mívá i Marie Magdalena (morový sloup v Sobotce), případně se může jednat o obecný symbol *memento mori*.

Sv. František Xaverský

Svatý František Xaverský a jeho kult jsou na rozdíl od předešlých světců poměrně mladší. Za svého života byl František jezuitský misionář, proto byl také zprvu pokládán za patrona misionářů (u nás do 17. století) a tak mají za morových epidemií jeho přednostní ochranu právě misionáři, starající se o nemocné.

Sv. František totiž sám patřil mezi takové, říká se o něm, že „křísil mrtvé a staral se o nemocné“ byť bez konkrétní zmínky o moru. Tyto zkušenosti však František získal patrně při pomáhání jiným nemocným – v milánském leprosáriu. Vzhledem k jeho pozdějšímu narození se i jeho kult rozvíjel později, vrchol měl u nás v 18. století. Výrazně mu napomohl jiný jezuita, Bedřich Bridel (který sám zemřel za epidemie roku 1680), jeho tematice se však věnoval i Felix Kadlinský.

Sv. Rozálie z morového sloupu
na náměstí v Hradci Králové
G. B. Bulla,
1717

Toto jsou tedy nejčastější „protimoroví“ svatí, které lze na morových sloupech spatřit. A jsou to právě morové sloupy, kde se Praha (a celé Čechy) mohou cítit poměrně rovnocenně s ostatními zeměmi.

Pražskou evidenci morových sloupů nikde uceleně nenalezneme. Bývá to z toho důvodu, že občas jen zvyky a tradice určily, co se za takový sloup bude považovat. Krom toho, v Praze stojí skutečně velké množství sloupů a běžný Pražan si je dnes ani neuvědomuje. Mnoho z těchto sloupů bylo původně vystavěno pod vlivem moru, ale posléze byla tato skutečnost zapomenuta. Jiné sloupy byly zničeny. Některé sloupy se za morové považují, ačkoli jejich účel byl naprosto jiný. Tak Jiří Slouka ve své knize *Mariánské a morové sloupy...* přináší poměrně úsměvnou historku o tom, že i tzv. *Hold českých stavů*, tedy jezdecký tubus císaře Františka I. na Smetanově nábřeží vlastně dost Pražanů považuje za sloup morový,⁶³ což mohu potvrdit dokonce i ze své vlastní zkušenosti.

Tato nejednotnost názorů nás tak přivádí na myšlenku definice takových sloupů. Co je to vlastně *morový sloup*? Morový sloup je především *památník*. Sloupy se stavěly jako prosby, aby se mor dané oblasti vyhnul, případně jako dík za to, že se tak stalo. V méně šťastných případech jako díky za to, že alespoň pominul. V takovém případě je to zároveň pomník jeho obětí. Tak jako v pražské Tróji, kde sloup upozorňuje na místo, kam bývaly pohřbívány oběti epidemií z 16. století.

Morové sloupy zpravidla nalezneme stát uprostřed náměstí. Je to z toho důvodu, že náměstí je veřejný prostor, kam chodí všichni a je zároveň základní buňkou města. Druhý důvod je o něco prozaičtější. V časech epidemií se jakožto karanténní opatření vydávaly zákazy shromažďování lidu. Především se zde zamýšlelo omezit shlukování lidí v uzavřených prostorech, k čemuž nejčastěji docházelo u bohoslužeb. Bohoslužby tak bývaly omezovány a mše se tedy přestaly sloužit v kostelech. Obyvatelstvo ale o svou víru rozhodně nepřišlo. Naopak, v čase strachu ji potřebovalo o to více projevit a více se k ní upnout. Řešením byly poutě a procesí a také kázání pod širým nebem. K takové bohoslužbě se pak výborně hodilo velké prostranství dostupné všem. Čili náměstí.

---

⁶³ J. SLOUKA, *Mariánské a morové sloupy*, s. 9.

4. 4. 1 Pražské morové sloupy⁶⁴

Galerii pražských morových sloupů bychom měli zahájit tím nejslavnějším z nich, trojičním sloupem na Malostranském náměstí. Upomíná na poslední pražskou epidemii z let 1713–1714 a stojí na místě, kde se často konaly pobožnosti za odvrácení epidemie. Již za té doby se vyskytl nápad na místě postavit morový sloup a stavba byla skutečně rychle realizována, takže se jím Malostranské náměstí mohlo pochlubit už roku 1715.

O poznání delší dobu trvalo osazení morového sloupu stojícího poměrně nedaleko. Jedná se o mariánský morový sloup na Hradčanském náměstí s Pannou Marií jako Immakulatou. Sloup stojí na místě, kde se za epidemie let 1713–1714 konaly bohoslužby pod širým nebem. První impuls k jeho stavbě vzešel roku 1722, ale ještě celých čtrnáct let trvalo, než byl sloup roku 1736 na náměstí skutečně vztyčen.

Dalším pražským sloupem, ale rozhodně méně známým, je sloup sv. Jana Křtitele na Maltézském náměstí. Jiří Slouka ho ve své publikaci odmítl zařadit mezi sloupy morové – naopak si jej vzal za příklad sloupu, u něhož se historické povědomí vytratilo a nikdo ho za morový už nepovažuje. Nicméně sloup byl skutečně postaven na památku morové epidemie roku 1713 a jeho autorem je syn slavného Maxmiliána Brokoffa, Ferdinand Maxmilián. Sloup zde byl osazen roku 1715.⁶⁵

V Praze bychom dále mohli zmínit již připomenutý sloup v Tróji (bez světce, skutečně jen sloup) nebo na Vyšehradě. Vznik vyšehradského sloupu klademe před rok 1685, kaplička na jeho vrcholu pochází z roku 1714 a malované lunety světců v ní pak až z 20. století.⁶⁶

Trojiční sloup v horní části Malostranského náměstí.

se shora: Nejsvětější trojice, pod ní Panna Marie obklopená sv. Václavem, sv. Ludmilou, sv. Vojtěchem, sv. Janem Nepomuckým a sv. Prokopem

Giovanni Battista Aliprandi, 1715

⁶⁴ K pražským morovým sloupům jsem čerpala především z knihy J. SLOUKY, *Mariánské a morové sloupy*, dále z internetových serverů <http://virtualni.praha.eu>, www.hrady.cz, www.kralovskacesta.cz, www.praha-vysehrad.cz a www.atlasceska.cz

⁶⁵ [online] <http://www.praguewelcome.cz/cs/informace/o-praze/pamatky/dalsi-zajimava-mista/pomniky-sochy.shtml> [22-2-2011]

⁶⁶ <http://www.atlasceska.cz/praha/morovy-sloup/>, <http://www.praha-vysehrad.cz/area472> [22-2-2011]

Kdybychom se ale Prahou procházeli o něco dříve, řekněme třeba v polovině 19. století, měli bychom ještě možnost spatřit dnes zaniklé sloupy v *Karlíně* (postaven roku 1680, zničen před rokem 1883) a ve *Štěpánské ulici* (postaven 1714, zničen před rokem 1883).

Vedle morových sloupů se všechny další umělecké počiny ovlivněné morem zdají být skromné. V pomyslném divadle Praze bychom mohli nalézt plátno Karla Škréty *Sv. Karel Boromejský navštěvuje nemocné morem* (1647, NG) stejně jako některá vybraná díla jeho žáka, malíře Jan Jiřího Heinsche z tzv. *Cyklu s jezuitskými svěťci*. A tím naše prohlídka zde pomalu, ale jistě končí.

5. Infekční řády

Infekční řády jsou dokumenty úřední provenience vydávané vrchností, které reagovaly na výskyt epidemie a uvádějící nařízení a doporučení obyvatelstvu. Vyvíjely se postupně od spisů nevelkého obsahu a spíše preventivního zaměření, až k obsáhlým elaborátům o desítkách stran, řešícím všechny aspekty epidemie. Často navazovaly a odkazovaly jeden na druhý, opakovaly se a zahrnovaly v sobě stále více zpřesňujících informací.

Pro novověkou Prahu je významný Císařský dekret, který nechal vydat Rudolf II. dne 2. září roku 1585 v Praze. Pro lepší představu jsem se rozhodla text dokumentu, tak jak ho uvádí Václav Schulz,⁶⁷ přepsat do těla práce a následně jej okomentovat.

Již velmi brzy po vydání dokumentu (23. září) následovalo vydání dalšího. Nový dekret navazoval na tento, v mnoha ohledech ho dále rozváděl a jeho platnost se vztahovala již na všechna tři pražská města.

„JMt římský císař, uherský a český král, pán náš nejmilostivější, maje o tom milostivou a otcovskou péči, aby rána morová, kteráž z dopuštění božího v městech Pražských na několika místech poněkud proskakuje, skrze dobrý řád s pomocí Pána Boha všemohoucího k přetržení přišla, ráčil jest milostivě poručiti níže psané artikule, podle kterýchž by se jistě řád v týchž městech Pražských naříditi měl, poctivým purkmistru a konšeluom starého města Pražského podati:

Předně, aby oni v tom dostatečně nařídili a poručili, aby při všech kostelích farních lid obecní skrze správce duchovní k pokání, pobožnému životu, k postu a aby Pána Boha všemohoucího za milosrdentství a přetržení rány morový skroušeným srdcem žádali a prosili, napomínán byl.

Za druhé, aby dotčení Staroměští některé osoby konšelské, kteréž by obojí řeč českou i německou uměli, obrali a to tak naříditi hleděli a opatřili, aby bez vědomosti a dovolení takových osob žádný sem do měst Pražských z jiných míst, leč by od pána a vrchnosti své jistý kundšaft, že z morového a nakaženého místa nepřichází, ano také že na ty cestě nikdež nepromírají, přinesl, puštěn nebyl; kterýžto kundšaft aby svrchu dotčený osoby k sobě přijaly a potomně purkmistru a radě téhož Starého města Pražského na jistě a jim uložený den odvedli. I aby to tím lehčeji a stáleji mohlo nařízeno a držáno býti a žádný se nevědomostí vymlouvati slušně nemohl, JMCá to skrze listy otevřené do všech krajův království českého všem vuobec v známost uvéstí i tak, aby se podle takového nařízení všickni poslušně

---

⁶⁷ Václav SCHULZ (ed.), *Příspěvky k dějinám moru v zemích českých z let 1531–1746 z archivu musea království českého*, Praha 1900, s. 25–27.

zachovali, milostivě poručiti, nicméně také přikázati ráčí, aby pro lepší bezpečnost v Starém a Novém městech Pražských jisté brány, skrze které by obecní a valné (sic!) silnice vešly, se zavřely a lidé z podezřelých a nakažených míst těmi do města podtají vjíti nemohli.

Za třetí. Obzvláštní potřeba toho býti se poznává, pro kterůž JMCá často psaným Pražanuom Staroměstským přikazovati ráčí bez prodlévání o tom skutečně naříditi, aby se ve všech ulicích hnojové a nečistoty vyvésti daly a napotom pod pokutou jistou nic takového před domy svými a na ulicích ležeti netrpěli a nedopouštěli.

Za čtvrté. Velice důležitá potřeba toho také ukazuje, aby při jednom každém městě, však od toho poněkud podál, přinejmenším jeden anebo dva domy (kterýž by podle milostivého zdání JMCé objednati dobře se mohly), aby se do nich ti, jenž se na infekci roznemohou, bez prodlévání dovéztí nebo donéstí dali; k tomu také tři nebo čtyři staré ženy, které by těm nemocným posluhovaly a je opatrovaly; item někteří doktoři aneb při nejmenším rozumní barvíři neb lazebníci, aby se k nim lid obecní o radu utéci mohl a oni k těm nemocným každého dne pilně dohlídali, spůsobili a objednali.

I poněvadž by žádný domu svého bez nějakého ouplatku neb užitku k tomu propůjčiti a na nad to vejše bez jistého platu a mzdy žádný z doktorův nebo barvířův a starejch žen se potřebovati dáti nechtěli, aby to také náležitě k svému místu mohlo přivedeno býti, JMCá ráčí milostivě naříditi každého téhodne k tomu něco na pomoc vydávati. A JMCá o tom pochybnosti žádné nésti neráčí, že netoliko měšťané Pražští ale také ti, kteříž za dvorem JMCé jezdí, k tomuto křesťanskému skutku od osob svých podle možnosti volně a rádi se skládati budou. Kdež potřeba toho taky obzvláštní ukazuje, aby oni Pražané Staroměstí z strany přijímání takových pomoci jisté osoby netoliko nařídili, ale toho s pilností šetřili, aby se to náležitě a s dobrým uvážením na potřeby uznalé vydávalo.

A jakož také velmi hrozná ano i škodlivá věc jest, že se ti, kteří na infekci umírají, zjevně a ukrytě ve dne v městech pochovávají, i aby to také náležitě zastaveno bylo, mají napotom všickni, kteří by na dotčenou infekci umřeli, velmi ráno anebo pozdě u večír zakrytí někde za městem, ti pak z Malé Strany a z Hradčan na Strahově (kdež místa k tomu dosti jest) anebo tu někde blízko pochování býti, tak aby se lidi nad tím (což se sice snadno stává) nestrašili a tudy rána morová nerozmáhala.

Dále, ačkoliv až posavad jest se v tom zachovávalo, když v některém domě osoba nějaká na infekci se roznemohla, že jest se takový duom ihned zapečetil a zamkl, skrze což lidi toliko bázlivější jsou učiněni, a protož vidí se JMCe za dobré, aby napotom, když by se kdo tak na bolest rozstonal, ne hnedky celej dům, než toliko ten pokoj, v kterém dotčený nemocnej ležel a bydlel, se zapečetil, a k tomu aby s pilností se šetřilo, zdaliž by se táž infekci v tom domě dáleji rozmoci chtěla; což kdyby se stalo, tehdy teprva celej duom zamčiti a všecky věci

v něm jako ložní šaty i jiné zapečetiti poručiti; ti pak, kteříž by v tom domě bydleli v jiné bezpečné a za městem ležící místo se odebrati, a pakli by předce v tom domě zůstati chtěli, tam zanechání býti mají však tak, aby se jim všelijaký potřeby od potrav do téhož domu dodávaly a oni příčinu neměli (pokudž by se potrawy jim nepřinášely) z něho vycházeti.

Což vše bedlivou pilností a šetrností jich Pražan Staroměstských v dobrej a stálej řád uvedeno býti moci bude. Decretum per imperatoriam Majestatem in consilio Pragrae 2 Septembris a. 85. – Adam z Hradce. – Ozvald z Šenfeldu. – Sebastian Hewgel.

P. Pražanům Starého města Pražského k dodání.“

Pokud se nyní budeme věnovat jednotlivým nařízením řádu, uvidíme, že na prvním místě jsou měšťané nabádáni k pokání a modlitbám. Tato pobídka odráží chápání nemoci jako božího trestu, který se nejlépe zažehnává přímlovou. Ačkoli další body se již snaží hledat příčiny nemoci i jinde (ustanovení týkající se hygieny), vždy najdeme přímlovu k Bohu na prvním místě ještě před nimi.

Druhý bod poukazuje na zavedení karantény. Město má být uzavřeno a dovnitř nemá být vpuštěn nikdo, kdo by neměl ověřený zdravotní pas. Takový pas oznamoval, že jeho majitel nepřichází z morem nakaženého místa a že takovým místem ani neprošel. Pasy prohlíželi vojáci (většinou se mluví o mušketýrech), které vrchnost postavila k přístupovému bodu do města (most, častěji brána, na hranicích se stavěly „celnice“). Pakliže vrchnost seznala, že některá místa jsou neuhlídatelná, případně že nemá tolik lidí, aby je mohla uhlídat, brány raději zavřela úplně – tak jako v tomto případě. Kdo neměl pas, neměl být vpuštěn do města – většinou se to týkalo námezdních pracovních sil, žebráků, židů, ale třeba i přespolních cizích žáků. Zámožní obchodníci si většinou pas pro sebe a své zboží stihli opatřit. Pokud ne, museli jak oni, tak jejich zboží a zvířata podstoupit karanténu. Speciální pozornost se v tomto případě věnovala kůžím, šatům a peří, kde se správně předpokládalo, že se zde mor drží nejvíce.

S šaty obecně bývalo obchodování zakázáno. Povolení bylo jen na oděvy úplně nové, ty staré a po nemocných se v jistých případech mohly vyvětrat, ale většinou se pro jistotu pálily.

Při zmínce o městské karanténě bychom neměli vynechat ani připomínku karantény zemské, tedy chvíle, kdy se uzavíraly hranice. Infekční řád z roku 1680 stanovil způsob uzavření hranic, který se vžil do praxe. Na hranicích měly stát hlídky a nikoho nevpuštět do země, obdobně to chodilo i u měst a městeček, kde se vytyčovala hranice 100 metrů za posledním obydlím. Kdo přeci jen chtěl vstoupit, musel mít zdravotní potvrzení – pas, že přichází ze „zdravotně nezávadného“ místa. Pokud toto osvědčení chybělo, následovala 40denní karanténa, a to jak pro lidi, tak i pro jejich zvířata a majetek. Pro vyjednávání na hranicích byl dokonce vymyšlen důmyslný systém, kdy hlídka a cestující museli být od sebe

vzdálení na několik metrů („na doslech“) a mezi nimi plát oheň. Věcí cizinců se hlídky neměly dotýkat, zdravotní osvědčení měla být dezinfikována vykuřováním jalovcem, peníze octem.

Jako třetí je tu apel na hygienu. Má se udržovat pořádek, a to pod sankcemi. Jak tušíme, hygiena byla slabá stránka tehdejší společnosti, ve městě ještě více než na vesnici. Stěžování si na zápach bylo běžné. Splašky a odpadky se vyskytovaly na ulicích, kde hnily ve strouhách, takže se setkáváme i s nařízením, jak tyto rezervoáry různých nákaz eliminovat „rokle a strouhy (...) vyrovnati a vydlážditi, je před večerem každodenně vyklízeti, čerstvou vodou vylévati...“⁶⁸ krom toho častokrát můžeme číst i stížnosti jako je následující „i svině chodíce po městě, v struhách se brodíce, z nich smrady vyzdvihují“.⁶⁹ Specifickou část odpadu tvořila krev z masných krámy (skoro všechny řády proto výslovně zmiňují dbání o čistotu u této profese). Časem ještě přišel i zvyk používat otevřený oheň k čištění ovzduší, kdy se na rozích ulic zapalovaly alespoň na chvíli ohně.

Za čtvrté se zde setkáváme s pokusem o zdravotní péči obyvatel. Ustanovuje se zde zřízení lazaretů „poněkud podál“ i najímání personálu do nich. To vše mělo být zapláceno z obecních financí. Finanční odměna musela pochopitelně vyvažovat míru rizika, které takoví lidé podstupovali. Riziko snad dostatečně vystihuje fakt, že služba v lazaretu se mohla také ukládat za trest. Zajímavé je, že jako pečovatelky mají do lazaretů přicházet staré ženy. Jaká k tomu byla motivace? Byla to myšlenka, že ženy nejsou zaneprázdněny jako muži? Nebo je k této službě spíše předurčoval fakt, že jsou ženami, tudíž osobami vhodnějšími k péči o nemocné, než jsou muži?

V dalším bodě je nastíněna otázka pohřbívání. Všechny morové řády ustavují, že s pohřbem se nemá otálet. Většinou připouští maximální prodlení do druhého dne, což je z hlediska vysoké infekčnosti jen pochopitelné. Trochu morbidně pak může působit o něco pozdější doporučení, že „a byť kdo více v tom domě stonal, nemá s tímž mrtvým tělem na smrt jiného, což mnozí pro uspoření nákladu pohřebního činívati, čekáno...“.⁷⁰ Vzhledem k tomu, že smrt nastala na vysoce nakažlivé onemocnění, doporučuje se mrtvého nedávat na peřiny, ale pokud možno rovnou uložit do truhly a tu neprodyšně uzavřít. Roku 1607 se v řádu také setkáváme s tím, že do truhly mělo být dáno k mrtvému i kus nehašeného vápna. Pakliže by přeci jen na peřinách odpočíval, doporučuje se buď peřiny čtyřicet dní provětrávat, ve většině případů ale raději spálit, stejně jako šatstvo nemocného.

⁶⁸ Morové ustanovení vydané 23. září roku 1649 v Českých Budějovicích, V. SCHULZ (ed.), *Příspěvky*, s. 88.

⁶⁹ Stížnost obsažená již v následujícím morovém řádu z 23. září 1585, V. SCHULZ (ed.), *Příspěvky*, s. 29.

⁷⁰ Tamtéž, s. 89.

Tělo mělo být položeno do truhly a zde také zabeďněno. Nemělo být vystavováno a hrobník pod trestem smrti nesměl na hřbitově truhlu otevřít.⁷¹ Pohřbívat se pak mělo buď brzy ráno nebo pozdě večer, jámy měly být hluboké. Co se týče zvonění, je celkem známý fakt, že se zakazovalo mrtvému zvonit hranu. Většinou se tak nakazovalo z důvodu, aby ostatní nemocní neměli ještě větší strach, že zemřou, protože tento strach byl považován za škodlivý a smrt urychlující.⁷² Zvonění bylo povoleno o klekání a potom v případě, že bylo nařizené zvlášť. Zvláštní zvonění mělo být pokynem k modlitbě za odvrácení morového neštěstí pro všechny, kteří ho uslyší.

Řeší se zde i karanténa domů. Pokud v domě někdo umřel, má se místnost zapečetit. Později se pečeti celý dům a na morový dům se kreslí bílý kříž. Tak byla zajištěna karanténa pro jeho obyvatele, o které ale bylo třeba se starat. Komunikace probíhala přes okruh k tomu určených lidí. Sloužily k ní vzkazy, které obyvatele domu házeli z oken na cedulkách, přičemž „sloužící“ se jich neměli ani dotknout, pouze přecházeli ze země. Pokud bylo potřeba něco do domu dopravit, většinou se tak dělo po laně a košících spuštěných z okna. Pokud byla zahrada dobře přístupná, mohly se nádoby s potřebnými věcmi stavět přímo do zahrady. Po té se mohlo „zazvonit aneb střelbou znamení dátí“.⁷³ Většinou se do zahrad dávalo jídlo, a tak se v tomto případě radilo raději na místě vlastní nádobí zanechat.

Dům mohl být znovu otevřen až po 40 dnech, kdy v něm nikdo nezemřel (ať už proto, že pomřeli všichni, nebo proto, že nemoc pominula). Pak bylo možné poslat pro doktora, který prohlédl jeho obyvatele a odeslal je do karantény. Dům bylo nařizené vykourit, řádně vyvětrat a nově omítnout.⁷⁴

O čem se v řádu nepojednává, ale v pozdějších řádech (včetně řádu, který vyšel o dvacet jedna dní později) bychom to již našli, je zákaz veřejných zábav. Protože byl mor chápán jako trest boží, všichni byli opatrní, aby si boha nerozhněvali ještě více. Bavit se v takovou chvíli bylo považováno za rouhání. A tak se zakazoval tanec, zpěv, kejklíři, ale také třeba pití. V druhém řádu z roku 1585 se výslovně praví, že se „zapovídají všelijaká lání, zlořečení, přísahání, jména božího nadarmo braní, oplzlá mluvení a spívání i také všeliké hudby, pískání, bubnování, hry, tance a všelijací hanební neřádkové proti Pánu Bohu všemohoucímu.“⁷⁵ „Rozpustilosti všelijaký“⁷⁶ se zapovídají i v roce 1598 a později.

⁷¹ Řád z roku 1607 pro Staré Město, V. SCHULZ (ed.), *Příspěvky*, s. 53.

⁷² Klaus BERGDOLT, *Černá smrt v Evropě. Velký mor a konec středověku*, Praha 2002, s. 157.

⁷³ Nařízení hejtmána panství Černokosteleckého, 1639, V. SCHULZ (ed.), *Příspěvky*, s. 79.

⁷⁴ O dalších podrobnostech viz Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Návrh infekčního řádu pro Čechy při ohrožení morem v roce 1680*, in: Sborník prací k sedmdesátým narozeninám dr. Karla Beránka, Praha 1996, s. 84–93. Dále též morový řád z 23. září 1649, V. SCHULZ, *Příspěvky*, s. 89.

⁷⁵ V. SCHULZ (ed.), *Příspěvky*... s. 29.

⁷⁶ V. SCHULZ (ed.), *Příspěvky*... s. 37.

Průvodním jevem morových epidemií bylo také zastavení soudnictví, které zpravidla v době moru přestalo fungovat. Naopak v roce 1630 se setkáváme se zajímavou právní inovací, a totiž s návrhem na promlčení nároků nejen v případě války, ale také moru. Lhůtu stanovili místodržící Království českého na 3 roky a 18 neděl.⁷⁷ Krom toho se v době moru také setkáváme s – dnešním slovem – jistým typem stanného práva. Císař Leopold povolil Starému Městu, aby mohlo v době moru trestat zloděje bez řízení apelačního soudu.⁷⁸ Soudnictví ale nebylo zdaleka samo, co v časech moru přestávalo fungovat. Často se přerušovala výuka ve školách (Jan Václav z Lobkovic roku 1599 nařídil, aby žáci nechodili ani vybírat koledy) a rušily jarmarky. Pokud panovník sídlil ve městě, utíkal z něj pryč jako např. Rudolf II., který roku 1599 odjel z Prahy do Plzně, i královští místodržící se často přesunují. Jaroslav Bořita hrabě z Martinic, správce Prahy, například roku 1649 raději odjel do Českých Budějovic.

Bohužel poměrně kontraproduktivním prvkem bylo zakázání veřejných lázní a to „ani pod obmyslem vanny k mytí lidem nalévati.“⁷⁹ Logika věci byla zakázat instituci, která měla vždy blízko k hříchu, a tím by mohla Boha ještě více popudit, při nedostatečné hygieně té doby ale právě lázně mohly představovat významnou pomoc, kdyby ovšem byla vhodně využita. Na druhou stranu však lazebníci a barbiři byli povoláváni k tomu, aby lidem dávali rady ohledně zdraví a pokud v místě chyběl lékař či chirurg, měli jej zastupovat.

Lékaři a chirurgové pak byli povoláváni k péči o nemocné. V řádech se většinou vypočítávají přímo jmenovitě. Později ti, kteří nemocné ošetřují (posluhují jim atd.) mají nosit viditelné znamení. Budějovický řád z roku 1649 například navrhuje, aby „na kloboucích znamení, totiž flor neb tykytu obdýlně, jakž při smútcích o ženu se nosívá, dolu svěšenou nosili, aby je lidé po týchž znameních poznati a jich se šetřiti mohli.“⁸⁰

Zároveň se i postupem doby ustanovují lékařské komise, které mají na starost danou oblast. V jejich čele nalézáme *direktora zdraví*. Komise s direktorem ustanovují k péči o zdraví obyvatel zemského či krajského přísežného fyzika.

Dle infekčních řádů měli lékaři prohlédnout každého nemocného a rozhodnout, zda jej ponechat doma, či nechat převést do lazaretu; doporučován byl ale lazaret. Ohledně tohoto kroku se vedly sáhodlouhé diskuse mezi zastánci a odpůrci internace v lazaretech. O umístění měli rozhodovat svědomitě lékaři. Tak mělo být zabráněno tomu, aby do lazaretů pro nemocné morem putovali i lidé s jinou chorobou, což pro ně v takovémto případě znamenalo skoro pokaždé rozsudek smrti. Dalším důvodem bylo, že už jen pomyšlení na lazaret často zásadně zhoršilo zdravotní stav pacienta.

⁷⁷ 22. června 1630, Hrad, V. SCHULZ (ed.), *Příspěvky...* 70.

⁷⁸ V. SCHULZ (ed.), *Příspěvky...* s. 109.

⁷⁹ Řád z roku 1599, V. SCHULZ (ed.), *Příspěvky...* s. 44.

⁸⁰ V. SCHULZ (ed.), *Příspěvky...* s. 90.

Královské komoře se také měly zasílat seznamy osob zemřelých na mor – evidence ze všech koutů země. V Praze v první polovině 17. století tuto evidenci prováděli čtvrtní hejtmané a pod nimi jejich setníci, padesátníci a desátníci a to každý den. Své hlášení pak podávali radním.

Zároveň se také skoro všechny řády snaží vypořádat se s žebráky. Obecně postupují tak, že cizí žebráci do města nemají být vpuštěni. Městští se pak rozdělí na tři kategorie: staří, kteří žijí ve městě dlouho a nyní už nejsou práce schopni. Těm bylo zakázáno potulovat se po Praze a žebrat po ní, ale bylo jim vytyčeno místo, kde se mohu shromažďovat a žebrat. Většinou se jednalo o místo u kostela. Obdrželi také „cejch“, který měli nosit viditelně, protože je opravňoval zůstat ve městě.

Druhá kategorie se sestávala z žebráků práce schopných – těm měla být přidělena a placena práce (většinou úklid ve městě) spolu s cedulkou od úředníků, že mohou ve městě zůstat a žít se tu. Poslední kategorií byli tzv. „zaháleči“, či „povaleči“, což byly osoby, které pracovat mohly, ale nepracovaly. Ty měly být bez milosti vyhnány, většinou i metlami.

Zakázáno také bylo přijímat neznámé lidi do domů nebo na nocleh. Tato nařízení byla vždy nejprve namířena proti židům, kterým byl zapovězen podomní obchod, kterému se věnovali, později pak platila univerzálně.

Nemocní lidé se měli přepravovat do lazaretů, případně mohli zůstat doma. Zakázané bylo vycházet mezi ostatní lidi, za což hrozily exemplární tresty. Tresty nejsou většinou blíže specifikované – krom toho, že mají být opravdu příkladné a přísné. V některých případech se dočítáme, že se rovnají ztrátě hrdla.⁸¹ Exemplární tresty se také měly týkat případů, kdy některý z obyvatel města či vesnice vzal i přes zákaz k sobě přespolního, a tím došlo k zanesení nákazy mezi ostatní obyvatele. Pokud viník onemocněl a zemřel, měl být pochován „nikoli na krchově, nýbrž z pokuty pro neposlušnost a nešetrnost, na drahách.“⁸² Protože málokdo z nemocných, které měl stihnout onen exemplární trest, se patrně mohli dožít jeho vykonání, můžeme se domnívat, že i jim bylo možno promítnout ho do roviny dehonestujícího pohřbu.

---

⁸¹ Nařízení ze 14. srpna 1607 v Lanškrouně, V. SCHULZ (ed.), *Příspěvky*, s. 52.

⁸² Nařízení z 3. srpna 1680 v Nepomuku, V. SCHULZ (ed.), *Příspěvky*, s. 101.

6. Protimorové spisy

Jak nepodlehout moru bylo zásadním tématem, o kterém lidé za morových epidemií přemýšleli. Krom babských rad i vlastních zkušeností, které si mezi sebou předávali (epidemie byly tak časté, že bylo možné, aby je prožila skoro každá generace) je částečně před nákazou chránily vydávané *Morové rády*, tedy dokumenty úřední povahy, a *protimorové spisy* tedy v dokumentech lékařského charakteru.

V některých případech můžeme doporučení zmiňovaná v nich objevit také v úředních *protimorových nařízeních*. Třeba roku 1639, kdy hejtman panství v Černém Kostelci ve svém nařízení zmiňuje mimo jiné i to, že „od ovotce přílišného má se každý jeden držeti. Masa vepřového tím způsobem, leč by prvé za některý den v soli naleželo. – Žádné cibule nejídati, nýbrž toliko ve světnicích zavěšovati. Nebo jed k sobě přitahují. – Obzvláště pak přílišného páleného pití se zdržovati.“⁸³

Jinak ovšem jsou *protimorové spisy* ve valné většině dílem lékařů či lékařských fakult (a později i nejrůznějších šarlatánů, protože, jak správně poznamenal Eduard Wodrák, „nelze už i u prvních tiskařů nevidět komerční zájmy“⁸⁴). O morových spisech by se dalo říci, že jsou staré jako mor sám. Vycházejí z původních naučení a doporučení lékařských fakult (tzv. morová *regimina a consilia*⁸⁵), časem se jejich psaní ujali, jak již bylo řečeno, samotní lékaři.⁸⁶

Později (především v souvislosti se zavedením knihtisku) se produkce protimorových spisů rozrostla také o tištěné letáky. Přesto je pro české prostředí typické, že protimorové spisy (ale i jiné spisy, např. herbáře) byly tištěny v zahraničí a situace se mění až s působením Jiřího Melantricha z Aventýna.

Directorium Anti-Pestilientiale
Johann Nikolaus Maubeuge
1713

V morových spisech se často čtenáři nedozvěděli nic podstatného. Většina rad byla na papír kupena celkem vzato bez ladu a skladu tak, aby uspokojila jak chudé, tak bohaté, přičemž jedněm doporučovala léky levné, druhým drahé, léčebný výsledek však slibovala stejný.

⁸³ Václav SCHULZ (ed.) *Příspěvky k dějinám moru v českých zemích z let 1531-1746 z archivu musea Království českého*, Praha 1901, s. 79.

⁸⁴ Eduard WONDRAK, *Dějiny moru v českých zemích*, Praha 1999, s. 27.

⁸⁵ K morovým regiminům a consiliím více viz. Klaus BERGTOLD, *Černá smrt v Evropě*, Praha 2002, s. 23.

⁸⁶ Není bez zajímavosti, že ačkoli se Černá Smrt Čechám vyhýbala, nelenil tehdejší panovník císař Karel IV. a zadal svému dvornímu lékaři mistru Havlovi ze Strahova k vypracování protimorový spis, který spatřil světlo světa roku 1371 pod názvem *Missum imperatori*. Předpokládá se, že vzniklo jako český odraz pařížského protimorového díla, které si zadal král Filip VI.

Vedle užitečných rad jako byla dezinfekce úst a rukou octem, spalování starého šatstva po nemocných či vyhýbání se pobytu mezi velkým množstvím lidí, se tu můžeme dočíst o naprosto neúčinných zásadách typu nejíst houby či dávat si pozor na přespřílišný pohyb, až po kuriozity jako brát do úst topinku z bílého chleba, namočenou v bílém víně s octem, či nejíst lívance, koblihy a vdolky.⁸⁷ Používalo se i vykuřování místností, k čemuž se hodily například jalovec, dubové listí či kadidlo.

Pokud se již nemoc projevila, jednou z léčebných kůr se stávalo pouštění žilou (ostatně tato metoda byla v lékařství oblíbená až do 19. století), užívání laxativ a klystýrů (společně s pouštěním žilou měly z těla vypudit otrávené šťávy a špatnou krev). Protože mor začínal jako chřipka, doporučovalo se také pocení a obklady. Zabránit výskytu hlíz se mělo např. pitným režimem. Pitný režim ve většině případů hlízy zahnat nemohl a tak, když se projevíly, přikládali na ně lékaři nejrůznější obklady a masti, vyrobené například z „cibule opečené v popeli z fíků, vlašských ořechů a holubího trusu“.⁸⁸ Po obkladech byly také v oblibě baňky. Přikládání baněk není úplně špatným nápadem, dýměj totiž mohla pod tlakem změkhnout a tehdy bylo možné přistoupit k nesmírně bolestivému, ale možnému zákroku – hlízu naříznout. K doplnění léčby se ještě používalo velmi oblíbeného *theriaku*, neboli česky *dryáku*.⁸⁹

Pro český novověk bylo jedním z nejpřínosnějších děl *Spis o nemocech morních* Jana Černého z roku 1506 (viz přílohy). Jan Černý, ačkoli nedostudovaný lékař, byl lékařem Vratislava z Pernštejna a krom toho také duchovním Jednoty Bratrské. *Spis o nemocech morních, kterak se mají lidé chovati před tím i v tom času* bylo (snad i díky tomu, že bylo sepsáno česky) natolik populární dílo, že se mu dostalo devíti nových vydání. Jan Černý se však angažoval i jinde, spolu s Mikulášem Klaudiánem vydal roku 1517 spis *Kniha lékařská, kteráž slove Herbář, Zelinář*.

Po Janu Černém v Praze Jiří Melantrich z Aventýna vydává roku 1564 knihu s prostým názvem *De peste*, jejímž autorem je chebský lékař Petr Sibyllena. Kniha obsahuje také skoro sto receptů na léky proti moru.

Málokdo ví, že morem se ve svých pracech zabýval i Jan Jesenský z Jeseného neboli Jesenius. Tato osoba totiž do dějin vstoupila nejen díky své práci, ale především kvůli svému tragickému osudu. Roku 1604 nicméně Jesenský reagoval na morovou epidemii spisem *De*

---

⁸⁷ Z děl Jana ČERNÉHO a Vavřince Spana ze SPANOVA, in: Eduard WONDRÁK, *Historie moru v českých zemích*, Praha 1999.

⁸⁸ E. WONDRÁK, *Historie moru*, s. 36.

⁸⁹ Tento lék začal svou historii coby *mithridat*, bájný lektvar, který si měl dát připravit pontský král Mithridates jako prevenci proti otravě. *Mithridat* se skládal z množství přísad a v různých pozměněných formách pak kráčel historií, až se stal českým *theriakem* a *dryákem*. V evropské medicíně se používal až do 18. století, všechny jeho složky ale dnes nejsme schopni určit.

cavenda tollendaque peste consilium, kde doporučuje jak vykuřování myrhou, tak léky jako např. odvary ze šalvěje, citrusovou šťávu i nepostradatelný theriak. Léčbě pomocí theriaku se věnoval i v dalším svém protimorovém díle, *Adversus Pestem Consilium cum eiusdem de Mithridatio, et Theriaca Disputatione. His annexi...de Aceto scillino atque Aloe...de Medicamentibus lenientibus, praeparantibus et purgantibus*, které vyšlo roku 1614 (dle jiných údajů již r. 1598). Kniha byla věnována českému místokancléři a Jesenskému pacientovi Bohuslavu ml. z Michalovic. S Bohuslavem z Michalovic později Jesenského spojila ještě jedna událost – poprava na Staroměstském náměstí.⁹⁰

O něco známější je dílo *Zpráva kratičká o morním nakažení z příčin zvláštních v čas přimoří v Lešně Polském, od církve české u vyhnanství učiněná* Jana Amose Komenského,⁹¹ jehož nelehký život včetně smrti manželky i dětí právě na mor roku 1622 je poměrně dobře znám.

V sedmnáctém století se centrem tisku protimorových spisů stala především Olomouc. Tamější tiskař Jan Josef Kylian vytiskl roku 1679 knihu Maxmiliána z Ardensbachu s barokně rozkošatělým názvem *Armamentorium antiloimicum. To jest Zbrojnice proti moru připravená, v které se rozliční váleční nástrojové k záhubě ukrutného nepřitele lidského pokolení, jenž jest Mor, a k vlastnímu proti němu obraně chovají*. Dedikace je *Celému slavnému Markrabství Moravskému, jak slavným Pánům, Pánům stavům, tak i jejich poddaným k obhájení a pomoci vystavená, Václava Maxmiliána Ardensbacha z Ardensdorfu, Rytíře a Comite Paltino, Filosofie a umění lékařského doktora přísežícího v Markrabství moravském lékaře zemského. C.L.O.*⁹² a spis Ezechiela Bautschera z roku 1680 *Krátká rada kterak by se sprostý člověk a chudí lidé v čas morové nákazy zachovati měli a také kdyby někdo z nich touto nemocí od Pána Boha navštíven byl jak by sobě špatnými a takměř všudy se nacházejícími prostředky pomoci mohl, kterouž někdy napsal Ezechiel Bautscher, Julio - Montanus Filosofie a umění lékařského doktor, jenž v Bohu odpočívající císařovny Marie, krále španělského dcery tehdáž byl lékařem. Ta nyní k užítu obecnímu a chudému lidu znovu jest vydána a vytištěná. Cum licencia ordinarii v Olomouci u Jana Josefa Kyliana Léta Páně 1680.*⁹³ Na závěr bychom snad ještě měli zmínit dílo prvního placeného olomouckého fyzika Johanna Nikolase Maubeugea *Directorium antipestilentiale oder Kurtze ohnmassgebliche Pest-Ordnung, im Fall (so Gott gnädigst verhüte) das grausame Mord-Gifft einrisse. Dum proximusedet Ucalegon. Aus Liebe des Nechsten in unserer Teutschen Mutter -Sprach zu*

⁹⁰ Pavel DRÁBEK, *Dějiny naší farmaceutické literatury – 2. část, období 1500 až 1620*, [online] <http://www.medon-solutio.cz/online2010/print.php?textID=23> [2-5-2011]

⁹¹ E. WONDŘÁK, *Historie moru*, s. 63.

⁹² Tamtéž, s. 68.

⁹³ E. WONDŘÁK, *Historie moru*, s. 72.

*Pappier gebracht von Joanne Nicolao Maubeuge, Philosoph. et Med. Doctore, der Zeit Stadt-Physico, Cum licentia Ordinarii. Gedruckt zu Olmütz bey Ignatii Rosenburg im Jahr 1713.*⁹⁴

Nedá se ovšem předpokládat, že by toto dílo bylo výrazněji rozšířeno a už vůbec ne mezi prostým lidem, Rosenberg zde totiž používal „barokní bombastickou němčinu“,⁹⁵ hojně doplněnou o latinské citáty. E. Wondrák o tomto díle dokonce píše, že bylo spíše jakýmsi krokem zpět.

Naopak větší oblibě se těšila ona dvě předešlá, český psaná díla. Tedy *Armamentorium antiloimicum* Maxmiliána z Ardensbachu z roku 1679 a *Krátká rada* Ezechiela Bauschera z roku 1680.

Maxmilián z Ardensbachu ve své práci vyslovil zajímavou teorii o tom, že mor je vlastně jed, který „rychle životné duchy popadá, srdce obléhá, celou krev v pouhý mor a jakési maličké červíčky, kteří v způsobu žab zemských, skrze rozvětšující sklo, mikroskopium nazvané, měly viděny býti, proměňuje.“⁹⁶ Maxmilián zde tedy bezděky předjímá yersinii. Bohužel stejně tak předvídavý nebyl, co se léčby týkalo. Kromě jiného totiž připouštěl, že by se k léčbě dala použít vlastní moč či stolice, na buba pak doporučoval přikládat zadek oškubané slepice či sušené žáby.

Obyvatelstvu se naštěstí záhy naskytl nový traktát, a to v roce 1680 s názvem *Krátká rada kterak by se sprostý člověk a chudí lidé v čas morové nákazy zachovati měli*.

Na rozdíl od Ardensbacha, který sice své dílo „věnoval“ i chudým – dá se ovšem předpokládat, že to byla spíše póza – psal Bauscher skutečně pro ně. Nepoužíval odborné termíny, ale jednoduché věty a snažil se k léčení doporučovat spíše byliny a jednoduché věci dostupné skutečně i těm nejchudším. Z toho důvodu snad daleko více považoval mor za ránu boží a ve svém traktátu tak zmiňuje i modlitby. Co se týče příčiny moru, patrně souhlasil s Ardensbachem, že se jedná o jakýsi jed. S Ardensbachem očividně souhlasil ale i v jiných záležitostech a to právě v používání soli z vlastní moči, či přikládání zadku slepice na buba.

Bauscherovo dílo se stalo evidentně populárním, vzhledem k tomu, že k jeho dalším vydáním docházelo ještě dále v 18. století především v Německu.

Posledním spisem, který bych zde ráda zmínila, je spis budoucího pražského fyzika za epidemie roku 1713, Alexandera Schamského.

⁹⁴ Ivo VYSOUDIL, *Dva protimorové spisy vydané v Olomouci*, in: Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska, Brno 2005, dostupné rovněž online z <http://www.vkol.cz/cs/aktivita/konference-a-odborna-setkani/13--rocnik-odborne-konference/clanek/dva-protimorove-spisy-vydane-v-olomouci/#fn9>

⁹⁵ E. WONDRAK, *Historie moru*, s. 87.

⁹⁶ Ivo VYSOUDIL, *Dva protimorové spisy*, viz internetový zdroj pozn. 92.

Alexander A. I. Schamský⁹⁷ prožil poměrně krátký život (1687–1715), ale stihl se stát relativně významnou osobou. Studoval medicínu a byl žákem známého profesora Jana Františka Löwa z Ersfeldu. Své promoční teze z roku 1710 se rozhodl věnovat právě moru. Tento akademický spis byl samozřejmě psán v latině, ale zajímavým faktorem jsou zde častá česká slova, která měla asi posloužit pro lepší zpřístupnění textu. Co je také velmi důležité, že Alexander dokázal koncipovat svůj text logicky a vtisknout mu řád, který často protimorovým spisům chyběl. I Schamský použil rozsáhlý citační aparát, od Bible přes Hippokrata ke Komenskému a konečně cituje i výše zmíněného Ardensbacha. Jako prevence se mu jeví dieta (složená především z drůbeže či jeleního masa, dále vypočítává různé druhy vín), ale výslovně odmítá vliv amuletů. Pokud již nemoc propukla, doporučuje známé pouštění žilou, dryák, přikládání baněk i slavné žáby (dle Paracelsa). Krom toho radí i celkem alternativní krok stlačování fontanel.

Schamský se tedy zdál pro případný boj s nemocí dobře připraven. O to víc, že – dle svých vlastních slov – morem dokonce sám onemocněl a uzdravil se. Právě na základě tohoto zážitku sepsal novou práci, vlastně spíš doplněnou dizertaci, která tentokrát vyšla příhodně v roce 1713 v němčině pod názvem *Freund in der Noth oder kurzer und gründlicher Uterricht, wie jeder bei der grassieren Seuchen sein eigener Medikus sein solle*.

A skutečně, netrvalo dlouho a Schamský dostal příležitost vše vyzkoušet v praxi.

Krom teoretických lékařských spisů bychom neměli opomenout ani recepty na léky proti moru. Lékem v novověku mohla být myšlena modlitba (tzv. *duchovní apatyka*, jak se s ní můžeme setkat v knize *Jezuité a mor*), což by byl např. spisek *Lékařství v čas rány morové, duši i tělu užitečné, z Apatéky Písem svatých vybrané...*, které vyšlo v Praze roku 1613 a jehož autorem byl profesor fyziky Karlovy koleje Poeonius Procopius.⁹⁸ Druhým možným výkladem slova „lék“ byl pak medikament v dnešním slova smyslu.

Recepty bývaly často publikovány v protimorových spisech, ale mohly být i volně, např. na letáčcích. Dva recepty na léky uvádí ve své edici i Václav Schulz. Jedná se o *Obzvláštní elixír proti nemocem a Zelené pálení* (viz přílohy).

Obzvláštní elixír je směsicí aloe, rebarbory, dryáku, kafru a dalších ingrediencí (viz příloha) a slibuje univerzální použití při různých typech nemoci. Krom toho, že má vyléčit mor, je dobrý i na zimnici, padoucnicí či na zahánění „vlhkosti a flussů“.

---

⁹⁷ E. WODNRÁK, *Historie moru*, s. 79–82, Karel ČERNÝ – Jiří M. HAVLÍK, *Jezuité a mor*, Praha 2008, s. 154.

⁹⁸ P. DRÁBEK, *Dějiny naší farmaceutické literatury*, internetový odkaz viz pozn. 88.

K přípravě *Zeleného pálení* je zapotřebí např. libečku, šalvěje, fenyklu či kmínu a slouží proti „zlému povětří, proti kamenu a jiným neduhům.“

7. V lazaretu

Těžko si lze představit jakoukoli epidemii bez příslušných kulis – lékařů a nemocnic. Vývoj zdravotnických zařízení začíná již v antice. Např. v Řecku se stavěly „nemocnice“ při chrámech boha lékařství Asklepia (tzv. *asklepia*), v Římě vojenské lazarety (tzv. *valetudinaria*) či v Byzanci *ambulatoria*.⁹⁹ Na tuto zavedenou tradici však z nějakého důvodu kultura raného křesťanství nenavázala.

Co se z antiky jistým způsobem dochovalo, byla tzv. *xenodochia*. Tyto budovy stavěli staří Římané a jejich primárním účelem bylo poskytovat přístřeší pro souvěrce na cestách. V *xenodochiích* bylo možno najít nejen odpočinek a střechu nad hlavou, ale také stravu a pro nemocné i jisté ošetření. Na principu *xenodochií*, která obecně nepřežila stěhování národů, fungovaly některé přístřešky i nadále. *Xenodochia* totiž pronikla i na východ a v křesťanství se ujala především díky zájmu o náboženské poutě ke svatým místům. To už je ale období, kdy se jim začíná říkat spíše *hospic* (z lat. *hospitale*). Hospice již zakládaly kláštery, lidé zámožní (panovníci, šlechta), dle legend někdy i obyčejní prostí lidé.¹⁰⁰

Od 11. století v souvislosti s rozvojem měst nastupuje také nový typ hospicu a tím je městský *špitál*. Nenechme se ovšem mýlit tímto výrazem, který je naší představivosti nepoměrně bližší, než např. *xenodochium*. I špitály původně sloužily víceméně k zaopatření poutníků na cestách. Vzhledem k tomu, že byly často zakládány u klášterů či u sídel biskupů, neomezovaly se pouze na službu poutníkům, ale přibíraly i jiné charitativní činnosti, jakou byla kupříkladu péče o sirotky, chudé lidi, staré, nemocné a jinak potřebné. Krom toho tyto instituce mohly fungovat také jako jakési „domy pro seniory“, protože se v nich majetnější lidé často zakupovali, aby měli na stáří jistotu, že se o ně někdo postará. Se vzednutím druhé vlny poutnictví, a jak již bylo řečeno, také se vznikem měst, začaly být tyto instituce četnější, již se začalo rozlišovat, jedná-li se o *hospic* či *špitál* a i zakládání špitálů na sebe začala brát šlechta, panovník či města. Krom toho také se vznikem rytířských řádů zakládají *špitály* a *hospice* i ty (zároveň se zakládáním *hospiciů* se řády věnují také ochraně poutníků při pouti, jako např. Řád svatého Jakuba od meče chránící poutníky při cestě do Santiaga de Compostela). Jistým vzorem pro fungování špitálů byl domovní řád Jeruzalémského špitálu, který byl založen na konci 11. století italskými obchodníky z Amalfi a později o něj pečovali johanité. V řádu z roku 1182 se mimo jiné praví, že práci zde mají obstarávat jak duchovní, tak laici, a to dokonce včetně lékařů. Počítá se s vybavením nemocných oblečením i pohodlnými lůžky a jsou zajištěny dokonce kolébky, aby se děti nemocných poutnic od svých

⁹⁹ Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály a nemocnice*, Praha 1999, s. 7.

¹⁰⁰ Norbert OHLER, *Náboženské poutě ve středověku a novověku*, Praha 2002, s. 127.

matek nenakazily. Dále zde nacházíme požadavek, „aby se personál domu choval k nemocným přívětivě, aby jim podával, co potřebují, a aby jim sloužil bez hádek a výčitek.“¹⁰¹

Přesto i nadále není hlavním znakem *špitálů* péče o nemocné. Jak píše Ludmila Hlaváčková, „nemoc chovanců špitálu navíc nebývala zpravidla určujícím důvodem k přijetí, ale jen průvodním jevem věku (pokročilého nebo naopak útlého), chudoby či neschopnosti postarat se o sebe z jiných příčin.“¹⁰²

Pokud bychom tedy hledali zařízení, které by alespoň trochu odpovídalo naší představě o nemocnici jako o místě, jehož primárním úkolem je péče o nemocné, našli bychom je spíše v tzv. *infirmariích*, což byly místnosti, někdy i celé budovy, příslušející ke klášterům, které sloužily k ošetřování nemocných řeholníků. Druhým typem „nemocniční instituce“ by pak byla známější *leprosária*, tedy budovy speciálně určené jako internační místo osob postižených leprou. Uvidíme, že *leprosária* mají shodnou podstatu s morovými *lazarety*, ve kterých jde také především o to izolovat vysoce infekční osoby od zbytku osazenstva „řádného“ lékařského ústavu.

Kdybychom hledali nejstarší „nemocnici“ v Praze, neobešlo by se to bez komplikací způsobených velmi skoupou dokumentací. Z ní vystupuje až týnský špitál Panny Marie, který zde stál snad už v 10. století., nicméně konfirmační listina pochází až od krále Václava I. z roku 1251. Špitál zanikl však pravděpodobně již na konci 13. století.

Dalším pražským zařízením byl johanitský špitál, který zřídili johanité při konci mostu na Malé Straně ve 12. století.

Nejvýznamnější a z hlediska trvání také jeden z nejdéle sloužících špitálů byl ten, který založil řád křížovníků s červenou hvězdou. Špitál ale více než z popudu řádu samotného vznikl z podnětu jeho zakladatelky – sv. Anežky České. Původně sídlil špitál Na Františku, ale po několikerém stěhování zůstal nadobro naproti špitálu johanitů, na staroměstském břehu Vltavy u Juditina mostu. Špitál, kvůli kterému patrně zanikl ten týnský, přežil i rušení špitálů Josefem II. a v provozu byl ještě za první republiky.

Krom špitálů existovaly ve středověké Praze také již zmíněná *leprosária*. Jednalo se o tzv. dům sv. Lazara na místě ještě nepostaveného Nového Města. Vzpomínka na něj se nám dodnes dochovala v názvu ulice *Lazarská*.

Výrazný zlom ve vývoji pražského špitálnictví nastal ve druhé polovině 14. století, kdy dochází k četnému zakládání nových špitálů. Jedním z nich byl špitál sv. Kříže, který se roku

¹⁰¹ N. OHLER, *Náboženské poutě*, s. 141.

¹⁰² P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály*, s. 7.

1616 dostal do držení Jednoty Bratrské a v pobělohorských konfiskacích připadl špitálnímu řádu milosrdných bratří.

Do novověku již vstupuje pražské špitálnictví jako výsledek zvýšené pozornosti a zakladatelské činnosti nejen šlechty, ale také měst. Výstavba reaguje na zvýšenou potřebu špitálů, stejně jako na potřebu jejich větší diferencovanosti kvůli některým novým chorobám (např. francouzská nemoc neboli syfilis). Na Malé Straně stál malostranský špitál, založený roku 1484 a zrušený až josefínskými reformami. Staré Město r. 1503 založilo špitál sv. Pavla, ani tento však nepřežil josefínské reformy. Nové Město založilo špitál, později známý jako sv. Bartoloměje, roku 1505 – špitál stál blízko již fungujícímu a staršímu špitálu pod Vyšehradem, se kterým byl také záhy spojen. Josefínské reformy následně sehrály fatální roli i v tomto případě.

Krom toho také Ferdinand I. obnovil špitál na Hradčanech, tento špitál pak měl zvláštní úkol – byl pověřen zádušními modlitbami za císařskou rodinu. Ve výčtu pražských špitálů bychom neměli také vynechat židovský špitál, jehož konec výjimečně neznamenal josefínské reformy, ale až první světová válka. Poslední špitál, o kterém se zmíníme, sehrál v morové Praze poměrně podstatnou roli. Vlašský špitál nese název podle svých zakladatelů, tedy italské menšiny v Praze a jedná se o celkem unikátní špitál co do konceptu, protože se již „specializoval“, a to na péči o sirotky a rodičky – dal tak vznik pozdější zemské porodnici a nalezinci.¹⁰³

Ačkoli se z toho drobného nástinu může zdát, že Praha byla tedy, co se zdravotní péče týká, poměrně dobře zajištěná, není tomu tak. Jak jsme již uvedli, špitály nesloužily výhradně pro nemocné a co je nejdůležitější, jejich kapacita byla značně omezená. Při velkých pohromách, jako byly například epidemie, tedy rozhodně nemohly stačit.

Že jsou některé nemoci vysoce nakažlivé, dokázali lékaři vypožorovat již dávno. Co by způsobilo takové lidi dát dohromady s jinými, nemocnými a oslabenými, bylo snadné si domyslet. Proto za dob moru (ale nejen jeho) byli nemocní soustředěni zvlášť. Tuto praxi většinou opatrovala morová ustanovení. Řád z roku 1585 např. stanovuje, že nemocní mají být odvázeni do špitálu sv. Pavla, zádušního domu u Betléma, na Zderaze, ve špitále sv. Alžběty pod Vyšehradem, v zádušním sv. Jana na Újezdě nebo v „domě u Doušový“.¹⁰⁴

Právě formulace v „domě u Doušový“ nám ukazuje, že nemocní nemuseli být nutně převáženi jen do domů, které se považovaly za špitály. Druhou možností pro uložení

¹⁰³ Více k pražským špitálům viz P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály*.

¹⁰⁴ Václav SCHULZ (ed.), *Příspěvky k dějinám moru v Čeckých zemích z let 1531–1746 z archivu musea království českého*, Praha 1900, s. 31.

nemocných bylo vyčlenit či koupit samostatný dům. Takovým domům se obecně říkalo *lazarety*, *morové baráky* nebo *morové špitály*.

Většinou stávaly odděleně od města, často mívaly i své vlastní hřbitovy (morový řád z roku 1585 je opět vypočítává). Vznikaly a zanikaly podle potřeby té které epidemie.

Každý lazaret měl svůj personál, kterému mělo být zřízeno obydlí poblíž, ale oddělené od nemocných. Personál tvořily osoby, které zde byly dobrovolně o své vůli (většinou šlo o osoby duchovní), osoby, které zde byly z nařízení (dle infekčního řádu, konkrétní vyhlášky pak vydávaly jednotlivé městské či krajské úřady) a také bychom zde mohli potkat osoby, kterým byla dána práce v lazaretu jako trest – většinou se jednalo o časově omezenou dobu. Představu o konkrétním personálním složení si můžeme udělat podle „výplatních pásek“. Dovolím si zde citovat z práce L. Matušíkové, která přehledně vystihla personál morového špitálu společného pro Staré a Nové město pražské a Malou Stranu ve svém příspěvku *Mor v Čechách roku 1680*. „Duchovní útěchu jim (nemocným) poskytovali dva jezuité s platem 5 zlatých týdně. Plat chirurga činil měsíčně 83 zlatých. Ku pomoci měl dva holičské tovaryše, kteří dostávali 10 a 6 zlatých týdně, a „poustevníka“ s týdenním platem 5 zlatých. V útech špitálmistra (3 zl. týdně) byli dále vedeni špitální písař, tři sloužící, vozka a dva knechti ke koním, kuchařka, pomocnice v kuchyni, vrchní opatrovnice a pět posluhovaček, vrátný, kuchařka v morovém baráku a její pomocnice, kuchařka a sluha páterů jezuitů a hostinská a kuchařka v horním špitále. Jejich mzda nepřesahovala 2 zlaté týdně.“¹⁰⁵ Jak jsme se z úryvku dozvěděli, měl špitál svého *špitálmistra*, neboli jakéhosi ředitele, který se staral o celkový chod špitálu. Dohlížel na péči o nemocné stejně jako na účty, kterých měl každý špitál poměrně dost. Krom výdajů na výplatu personálu šly peníze také na léky a byliny na vykuřování, potraviny, dřevo, slámu, ošacení... Při likvidaci tohoto špitálu roku 1681 se do soupisu dostalo i „vedle zařízení kuchyně a vybavení prostor pro nemocné (...) i náradí pro opatrovníky a pomocný personál a náradí hrobníků. Popsány byly dokonce i staré šaty po pacientech, (...), špitální lékárna, (...) podrobný soupis všech bylin, léčebných prostředků a přísad na výrobu léků.“¹⁰⁶

Péče o nemocné však nespočívala výhradně na bedrech lékařů a jejich pomocníků, velmi podstatně jim pomáhali především duchovní. Ty bylo možno potkat jak v *morových barácích*, tak v ulicích měst a vesnic. Jedni byli k této práci přiděleni svým řádem, jiní o ni požádali sami. Při péči o nemocné s jistou dávkou radosti pokládali své životy, protože takovou smrt

¹⁰⁵ Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Mor v Čechách roku 1680*, Documenta Pragensia XVI, 1998, s. 239.

¹⁰⁶ Tamtéž.

považovali za *dobrou*. Ať už zde budeme mluvit o augustiniánech, dominikánech, františkánech, jezuitech, karmelitánech či křížovnicích s červenou hvězdou,¹⁰⁷ jejich motivace je shodná. Mírně se může lišit v důsledku různých řádových zaměření. Tak například u jezuitů, známých svou horlivou misijní činností, byla činnost za epidemií jistou náhražkou misijní cesty. Smrt mezi pohany při šíření víry byla stejně tak dobrou smrtí jako ta, která přišla ve službě nemocným.

Duchovní mimo lazaret se věnovali především aktivnímu vyhledávání nemocných, které se pokoušeli dopravovat do lazaretů v případě, kdy to ještě smysl mělo a dát poslední pomazání tam, kde se již nedalo nic dělat. Dnes bychom na takové případy pohlíželi jako na okamžiky selhání, ale pro lidi 18. století se naopak jednalo o okamžiky nejdůležitější.

Duchovní při posledním pomazání nemocných měli dbát různých bezpečnostních opatření. Neměli se například přibližovat k nemocnému, měli zajistit, aby mezi nimi plál oheň – alespoň svíčka. Také bylo dobré místnost řádně vykouřit. Po odchodu z místa si měli dezinfikovat ruce i ústa octem.

Jindy museli řešit i smutné případy, kdy nemocní v pomatení mysli utíkali ze svých domů i lazaretů a často mířili na břehy Vltavy, které ani dnes nejsou moc chvalně známé. Právě sem chodili duchovní pravidelně, nacházeli zde nemocné a ty se snažili dopravit zpátky, nejlépe do lazaretu.

V menších městech také často zastupovali hrobníka, někdy i lékaře a při tom se stále snažili dostat svým povinností duchovních. A tak jim někdy smrt dýchlá na záda ani ne tak ruku v ruce s nemocí, jako spíš s celkovým vyčerpáním.

Pokud pracovali v morovém špitálu, zajišťovali především duchovní péči o nemocné. Díky knize *Jezuité a mor* autorů Jiřího M. Havlíka a Karla Černého se můžeme seznámit i s tím, jak zhruba vypadal jeden den v lazaretu pražského jezuitského kněze.

Ráno ohlašovaly zvony, za jejichž zvuků přišel do lazaretu lazaretní kněz s ministrantem. Jejich úkolem bylo obejít pokoje s nemocnými, požehnat jim, vyzpovídat a pronést pár povzbudivých slov – za zmínku stojí, že ta byla pronášena jak v češtině, tak v němčině – a následovalo přijímání. Služba lazaretu většinou vybrala nejvíce nemocné, protože ti měli při zpovědi pochopitelně přednost. Čas hrál proti nemocným, a tak bylo třeba toto „kolečko“ za dopoledne absolvovat dvakrát. Po té se duchovní odcházel do lazaretní kaple pomodlit.

---

¹⁰⁷ Seznam duchovních, kteří zemřeli na následky pražské epidemie roku 1680 a 1713 podává J. F. Hammerchmid ve svém díle *Prodromus Glorie Pragenae*, Praha 1723. Údaje z díla jsou použity i v knize *Jezuité a mor*, s. 158.

Během dne se také rozdávaly potřebným almužny a dary. V případě jezuitů, známých krom své misionářské i lékařsko-lékařnickou činností, takovými dary byly často i léky.

Duchovní za epidemií také pochopitelně zajišťovali běžný chod náboženské obce. Sloužili mše (dochovaly se nám dokonce speciální umělé, tedy dřevěné či kovové ruce, které používali kněží při podávání hostií nemocným), účastnili se náboženských poutí a dalších událostí, které vyvolávala zjitřená atmosféra strachu a ohrožení. Po zákazu shromažďování, kdy nebylo myslitelné sloužit mše v uzavřených prostorách kostela, často sloužili mše venku. Mor byl i v 18. století považován za boží trest a tak se nemůžeme divit, že religiozita obyvatelstva vzrostla, konaly se prosebné poutě a procesí. Malá Strana se na svátek sv. Václava například slavnostně odevzdala pod ochranu Nejsvětější Trojice. Ironií osudu to bylo právě v den, kdy zde evidovali nejvíce mrtvých.

7. 1 Malostranský a Olšanský hřbitov

Jak už jsme řekli – u lazaretů stávaly i hřbitovy. O kolik ze své poetičnosti by Praha přišla, kdybychom si odmysleli dvě její nepříliš typické památky – Olšanský a Malostranský hřbitov? Obě tyto památky mají společné datum a příčinu založení. U obou je to morová epidemie roku 1680. Oba postihl smutný osud částečného zničení kvůli výstavbě infrastruktury, jejímž výsledkem je to, že Malostranský hřbitov přišel o původní kapli sv. Rocha, zatímco u Olšanského hřbitova je to právě kaple svatého Rocha, co z nejstarší části hřbitova zbylo.

Malostranský hřbitov se rozkládá mezi dvěma hlučnými ulicemi, Plzeňskou a Duškovou. Kdysi to ovšem bylo klidné místo, vinice. Vinici koupil vlášský špitál na Malé Straně, jeden z prvních špitálů v Praze vůbec, který se zaměřoval především na péči o ženy a děti.¹⁰⁸ Za morové epidemie r. 1680 špitál koupil dvorec a košířskou vinici u Motolského potoka a vybudoval na ní lazaret Panny Marie, ke kterému náležel též hřbitov. Nejprve zde byl pouze hřbitov a kaple narození Panny Marie. Po skončení epidemie byl hřbitov uzavřen a lazaret zrušen. Právě z tohoto rušení se nám dochoval soupis inventáře, díky kterému si můžeme lépe představit chod takového morového špitálu. K opětovnému otevření hřbitova došlo až za další, poslední morové vlny v letech 1713–1714. To už zde ovšem stála kaple sv. Rocha, pro morový hřbitov tak typická, postavená roku 1703 zároveň se hřbitovní zdí (hřbitov do té doby oplocen nebyl, takže se stávalo, že se po něm pohyboval a pásł dobytek, což nebylo příliš důstojné).

---

¹⁰⁸ Více k vlášskému špitálu viz P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály*, s. 37.

Rok 1713 znamenal, jak už jsme uvedli, opětovné otevření hřbitova. Krom toho byla také zrušena špitální kaple narození Panny Marie a místo ní byla postavena kaple Nejsvětější trojice. Po skončení epidemie se však hřbitov opět uzavřel. Pohřbívání zde na nějaký čas ustalo, ale jiné aktivity pokračovaly. Kaple Nejsvětější Trojice začala být přestavována dle plánu slavného Kiliána Ignáce Dienzenhofera.

Dalšímu pohřbívání se poté hřbitov otevřel až v letech 1771–1772¹⁰⁹, kdy české země zažívaly vlnu hladomoru jako následek neúrody předchozích let. Oslabené obyvatelstvo po té začala kosit epidemie černých neštovic, které jsou ještě nakažlivější, než mor.¹¹⁰ Po epidemii následovalo již klasické uzavření hřbitova. Situace v pohřbívání se ale změnila s reformami Josefa II., který, jak známo, vydal roku 1784 patent, jímž zakázal z hygienických důvodů pohřby uvnitř měst. Tímto aktem se malostranský hřbitov otevřel regulérním pohřbům (tedy ne nárazově při epidemiích) a od roku 1786 se zde začalo pohřbívat obyvatelstvo Malé Strany, Hradčan a Smíchova.

Další osudy hřbitova jsou pak spjaty s osobou pasovského biskupa Leopolda hraběte Thun-Hohensteina, který při svém návratu do Prahy věnoval hřbitovu prostředky, ze kterých mohla být později původně kaple Nejsvětější Trojice přestavěna na farní kostel. Kaple byla přestavována v letech 1831–1837, ale biskup se jejího dostavění nedočkal, protože zemřel již roku 1826. Jeho obraz však žije dál v monumentální plastice Václava

*Náhrobek pasovského biskupa Leopolda Leonharda
Raymunda hraběte Thun-Hohenstein
Václav Prachner
finální odlití do železa 1830–1831*

Prachnera, která se stala v podstatě synonymem pro Malostranský hřbitov.

Do dvacátého století vstupoval hřbitov již „mrtvý“, protože poslední pohřeb se zde konal roku 1884 a nyní se uvažovalo o celkovém zrušení hřbitova a jeho rozparcelování na lukrativní stavební pozemky (plán, který se čas od času vynoří ještě dnes). K takovému plánu zatím nedošlo, ačkoli hřbitov byl zmenšen a musel obětovat svou severní zeď, která padla ve prospěch rozšiřování Plzeňské třídy. Za pár let na to, roku 1953, byla ze stejného důvodu

¹⁰⁹ Na webové stránce Sdružení pro záchranu Malostranského hřbitova nesprávně uvedené jako další epidemie moru.

¹¹⁰ Jedná se zde o tzv. *index nakažlivosti*, udávající se v hodnotách 0,0–1 a jehož měřítkem je počet nakažených po styku s nemocí ku stu obyvatel. Zatímco u dýmějového moru je hodnota 0,7–0,85 a u plicního může dokonce klesnout až na 0,1, u pravých neštovic index naopak dosahuje hodnoty až 1. Karel ČERNÝ – Jiří M. HAVLÍK, *Jezuité a mor*, Praha 2008, s. 166, pozn. 2.

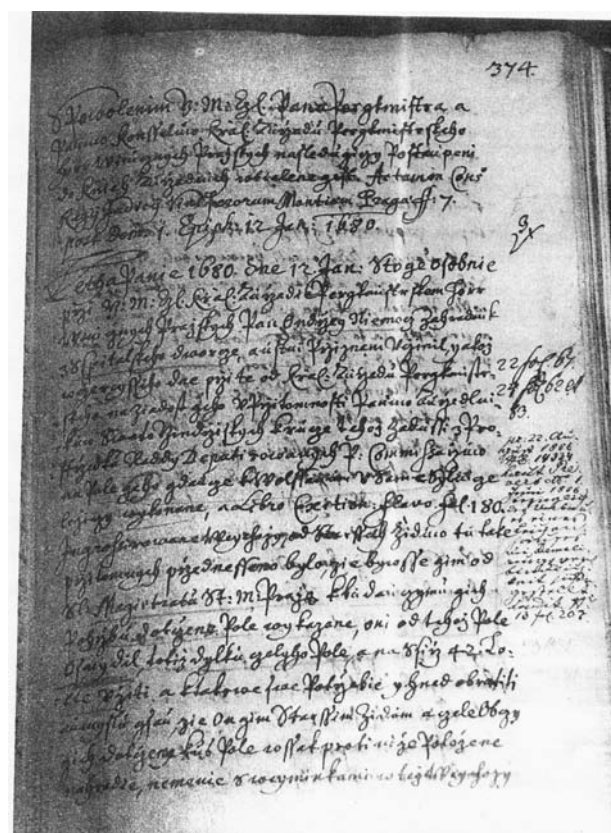
zničena již zmiňovaná kaple svatého Rocha. Následující léta byl hřbitov pomyslným horkým bramborem, který si mezi sebou přehazovaly různé pražské instituce (magistrát, Sady, lesy a zahradnictví na Praze 5,...), a i přes jeho prohlášení kulturní památkou (již r. 1958), nezadržitelně chátrá. Lidé z okolí si ze hřbitova udělali příhodný park, ale také objekt vandalismu. Proto bylo rozhodnuto o jeho uzavření roku 2001. Nyní se hřbitov otevírá návštěvníkům jen velmi zřídka, nicméně v souvislosti se vznikem *Sdružení pro záchranu Malostranského hřbitova* na podzim roku 2010 můžeme doufat, že jedna z nejoblíbenějších a nejpoetičtějších pražských památek přeci jen nadobro nezmizí.¹¹¹

Olšanské hřbitovy

To, co spojuje Olšanské hřbitovy s Malostranským hřbitovem, není pouze do značné míry společný osud, ale také společní nebožtíci. Při stavebních úpravách kolem Malostranského hřbitova a likvidaci jeho severní části byla řada jeho nebožtíků přenesena právě na Olšany. Pravděpodobně nejznámějším z nich je Karel Jaromír Erben.

I vznik Olšan byl zapříčiněn morovou epidemií roku 1679–1680. Protože existující hřbitovy již nestačily počtu mrtvých, Staré, Nové a Židovské město zakoupily společně 15. 1. 1680 od zemského prokurátora Jakuba Františka Štiky z Paseky¹¹² zahradu

na území tehdejších Volšan za cenu 800 zlatých.¹¹³ Na hřbitov byla zdejší zahrada vysvěcena velice promptně, již 29. 1. Vzhledem k tomu, že hřbitov byl zakládán coby morový, jistě nás nepřekvapí zasvěcení jeho hřbitovního kostela, jehož patrony jsou sv. Roch, sv. Šebestián a sv. Rozálie. Kostel byl dokončen roku 1682 a – na rozdíl od původního

Část smlouvy o koupi pozemku na Volšanech

¹¹¹ K historii malostranského hřbitova jsem čerpala především z internetových zdrojů, jmenovitě: <http://kosirskafarnost.brucek.cz/data/pdf/nejsvtrojice.pdf> [12-12-2010], <http://www.malostranskyhřbitov.cz/> [13-5-2011], <http://www.pragueout.cz/mesto/articles/malostransky-hřbitov-smichov-3958> [13-5-2011] a <http://smichov.blog.cz/0608/epidemie-moru-a-malostransky-hřbitov> [12-12-2010], z knižních zdrojů pak např. Petr KOVÁŘÍK, *Klíč k pražským hřbitovům*, Praha 2001.

¹¹² V knize Jeronýma LÁNYHO, *Olšanské hřbitovy*, Praha 1992, se na s. 11 můžeme setkat s tím, že pozemky byly zakoupeny od pana Viléma rytíře z Hradešína. Lány se ve své práci ale dopustil více omylů, např. v počtu obětí epidemie roku 1680.

¹¹³ Libuše NECKÁŘOVÁ – Alois VANĚK, *Olšany pozapomenuté i současné*, Praha 1998, s. 6.

hřbitova – jej můžeme vidět na Olšanech dodnes. Právě u kostela býval také původní vchod do hřbitova. I kostel prošel pozdější úpravou a to roku 1879.

Po epidemii roku 1680 byl hřbitov taktéž uzavřen a otevřen opět pro epidemii z let 1713 – 1714. Následovalo znovu uzavření. V dalším osudu Olšanského hřbitova (zatím pouze jednoho) opět sehrál hlavní roli patent Josefa II. Právě na jeho základě bylo rozhodnuto o rozšíření Olšan, a tak roku 1784 vznikly další hřbitovy (dnes Olšany II a III.) a konečně roku 1878 byly Olšanské hřbitovy ustanoveny za obecné hřbitovy pro občany pravobřežní Prahy. Zrcadlově k nim, tedy pro levý břeh, sloužil právě hřbitov Malostranský.

Olšany se poté rozšiřovaly i dále, roku 1862 již čítaly celkem pět hřbitovů, které dnes tvoří komplex tzv. *starých Olšan*.

Ve dvacátém století už Olšany, navzdory svému rozšíření, nezvládaly pojmout množství mrtvých. Mimo jiné byl také roku 1905 zrušen vojenský hřbitov při Invalidovně a pozůstatky jeho mrtvých spolu s řadou náhrobních desek byly přeneseny právě na Olšany. Bylo rozhodnuto o založení 2. obecního hřbitova (obecní hřbitovy se uvádí arabskými číslicemi, aby bylo možné oddělit je od číslování jejich částí, které se naopak uvádí římskými číslicemi). 2. obecní hřbitov je oddělen od prvního ulicí Jana Želivského a právě na něm se nalézá ruský hřbitov s pravoslavným Uspenskiho chrámem.

Staré Olšany spojovala s Malostranským hřbitovem také jejich výzdoba, na které se u obou hřbitovů podíleli v podstatě ti samí umělci. Jednalo se například o již zmíněného Václava Prachnera či bratry Maxovy. Stejný osud sdílely *staré Olšany* i co se chátrání týče. Zde však měly více štěstí než jejich levobřežní soused. Úkolu zachránit *staré Olšany* se ujali členové *Klubu za Starou Prahu* a bývalého spolku *Svatobor* již v sedmdesátých letech dvacátého století. Spolek Svatobor byl obnoven roku 1990 a jeho členové se dále aktivně zasazují o obnovu a ochranu Olšan.¹¹⁴

---

¹¹⁴ Viz L. NECKÁŘOVÁ – A. VANĚK, *Olšany*, s. 8.

K ostatní literatuře např. Olšanské hřbitovy na stránkách pražské informační služby : www.pis.cz/cz/praha/pamatky/olsanske_hrbitovy

8. Evidence mrtvých

K přesnému zjištění, kolik mrtvých si v průměru jednotlivé morové epidemie v Praze vyžádaly, se bohužel asi nedobereme, jelikož při pokusu o toto zhodnocení situace narazíme na tři základní problémy.

Jako největší překážka se jeví špatná evidence obyvatel. Počet matrik, které by pro statistické zhodnocení dopadu epidemie měly být prvotním pramenem, vzrůstá až v období po třicetileté válce a stále ještě nepokrývá celé území. Největším problémem jsou zde válkou a emigracemi uprázdněné farnosti, které se ještě dlouho po skončení války nedařilo uspokojivě obsazovat.

Ale i pokud byla farnost pod vedením svědomitého kněze, nebylo to ještě zárukou spolehlivého vedení záznamů. Je třeba si uvědomit, že právě duchovní, bok po boku s lékaři a zdravotníky, tvořili onu „první linii“ a jejich úmrtnost byla tedy nadprůměrná. Evidence mrtvých tak vážla, a než ji opět začal vést někdo jiný, mohlo být otázkou chvilky, ale i týdne. Do této situace mohla přijít kulminace epidemie, za které se skutečně bylo možné ztratit přehled o všech úmrtích, protože jejich četnost byla zkrátka příliš vysoká (např. při epidemii z roku 1680 se soupis mrtvých nemohl provádět po domech, protože ty mnohde vymřely i dvakrát či třikrát). Z tohoto důvodu často docházelo k dodatečným zápisům, které na přehlednosti mnoho nepřidaly.

Jednou z posledních těžkostí je pak i nejasná evidence mrtvých. Tu měla zajišťovat farnost, případně pak lazaret, ale komunikace mezi nimi mohla váznout. A když připočítáme i pohřbívání mimo hřbitovy (například v Broumově během epidemie v letech 1633–1634¹¹⁵), je celkem jasné, že čísla, která máme k dispozici dnes, musíme přeci jen brát s rezervou a počítat tedy obětí spíše víc.

Stejně jako měla evidence mrtvých své trhliny, měla nedostatky i evidence živých. Pro zjišťování počtu mrtvých by bylo jistě přínosné, kdybychom měli k dispozici i výsledky sčítání obyvatel. Počet zemřelých osob na mor se totiž nutně nemusí rovnat počtu zemřelých obyvatel toho kterého města, ale mohou do něj být započítány i osoby, které tudy pouze projížděly, byly na návštěvě atp.

První sčítání lidu se ale v Praze odehrálo až roku 1705, čili srovnání s počty mrtvých za morové epidemie můžeme udělat jen jednou a to pro poslední epidemii roku 1713. Jak výstižně shrnuje Jiří Mikulec, „z důvodu nedostatku pramenů a také v důsledku smyslu pro

---

¹¹⁵ Eliška ČÁŇOVÁ, *Mor v Čechách v roce 1680*, SAP 31, 1981, č.1, s. 267.

značné nadsazování číselných údajů u barokních kronikářů není dnes možné spolehlivě vyčíslit oběti morových ran, šly však do tisíců.“¹¹⁶

Konkrétně nás s problémy týkajícími se statistického hodnocení epidemie seznamuje Eliška Čáňová ve svém příspěvku *Mor v Čechách v roce 1680*.¹¹⁷

Pro epidemii z roku 1680 už máme soustavněji zpracované *úmrtní seznamy*, které byly sepsány na příkaz arcibiskupské konsistoře (spadalo pod ni veškeré území, které nebylo pod biskupstvím litoměřickým či královéhradeckým), vydaného 3. února 1681. Jednotlivým klíčem seznamů měla být pozice v rodině a věk zemřelých. Přesto ale seznamy nejsou jednotné, protože pokyny k jejich vypracování chápal každý duchovní subjektivně. Někteří se omezovali jen na zadané požadavky, jiní vypisovali i jména, zaměstnání a další rozšiřující informace týkající se obětí. Někde se instrukce chápala jako počet lidí zemřelých na mor, jinde jako počet všech lidí zemřelých za morové epidemie. Tento chaos v hlášeních byl do jisté míry způsobem tím, že k uzákonění jednotné úpravy matrik došlo až v roce 1784.¹¹⁸

Druhou možností evidence úmrtí jsou tzv. *zpovědní seznamy*, které se svazovaly vždy po jednotlivých letech. Zpovědní seznamy pražské arcidiecéze však například pro léta 1679 a 1680 chybí úplně. Pochopitelně kvůli epidemii.

Existuje také třetí možnost a tou jsou *úřední hlášení* a *seznamy mrtvých*, které posílala světská správa svým nadřízeným institucím, především krajským úřadům, ty pak z nich tvořily přehledné seznamy sloužící především pro vybírání daní. Od církevních hlášení se tato úřední hlášení liší především svou jednotkou. Zatímco církevní seznamy počítají s *farností*, světské s *panstvím/ statkem*.

Nejpřesnější obraz o rozsahu a ničivosti epidemie nám tedy vznikne až poté, kdy vezmeme v úvahu a porovnáme všechny zmíněné materiály.

Pro doplnění metod demografického výzkumu E. Čáňová ve své práci také zmiňuje zajímavou metodu P. Gouberta, kterou nazývá „důkaz nepřímý“.¹¹⁹ Tato metoda v podstatě zkoumá „zákonité vztahy matričních událostí“.¹²⁰ Jedná se o obecně známá provázaná fakta ohledně nejmenší sňatkovosti za kulminace epidemie a naopak sňatkový „boom“ po ní atp. Dále je zde zmíněn ještě italský demograf M. Livii Bacci, který zkoumal „vliv mortalitní krize na počet počtů“,¹²¹ metodu sice aplikoval na severní Itálii v 60. letech 18. století, ale z logiky věci vyplývá, že metoda je použitelná v podstatě pro kterékoli území i dobu. Bacci

¹¹⁶ Jiří MIKULEC, *Praha za třicetileté války*, in: Kol. aut., *Dějiny Prahy I.*, Praha – Litomyšl 1997, s. 391.

¹¹⁷ E. ČÁŇOVÁ, *Mor v Čechách v roce 1680*, SAP 31, 1981, č.1.

¹¹⁸ Tamtéž.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 272.

¹²⁰ Tamtéž.

¹²¹ Tamtéž.

svým výzkumem vysledoval, že se vysoká natalita po skončení epidemie ani tak neodvívá od nově uzavřených manželství (vzestup sňatkovosti po pominutí katastrof je známým faktem), jako spíš od déle uzavřených manželství, kterým epidemie jen výrazně snížila plodnost.

9. Příklad morové epidemie – Praha 1713

Praha roku 1713 bylo celkem klidné provinční město. Z Vídně vládl tehdy dvacetiosmiletý císař Karel VI., který se do dějin zapíše především vydáním *pragmatické sankce*, k čemuž shodou okolností dojde právě v roce 1713.

Praha, tehdy ještě nespojená v jeden celek, si právě zahojila rány z poslední velké morové epidemie, která zde udeřila na podzim roku 1679.

Epidemie roku 1680 je považována za jednu z největších pražských epidemií a pro následnou a zároveň poslední pražskou epidemií z roku 1713 je velmi důležitým předvojem. Za této epidemie se například zavedl již zmiňovaný morový lazaret společný pro Staré Město, Nové Město a Malou Stranu na rozhraní Smíchova a Košíř, který disponoval rovněž hřbitovem. Byly zřízeny Olšanské hřbitovy – ostatně, nových hřbitovů bylo třeba, protože roku 1680 vymíraly celé ulice takovou měrou, že se soupisy mrtvých ani nemohly provádět po domech, protože ty mnohdy vymřely i dvakrát či třikrát. Nepřekvapí nás tedy, že se v literatuře často můžeme dočíst o počtu obětí této epidemie kolem 32 000,¹²² což jsou ovšem čísla velmi nadnesená. Dle demografického zpracování Elišky Čáňové si epidemie roku 1680 vyžádala kolem 12 052 mrtvých.¹²³

Úbytek populace se Praze celkem dařilo dorovnávat, a tak se při prvním úředním sčítání lidu v roce 1705 Praha dobrala celkem 31 346 obyvatel starších deseti let, s dětmi pak bylo dosaženo čísla 39 495.¹²⁴

Už koncem roku 1712 se mor objevil v Uhrách. Moravské hejtmanství tedy 5. prosince 1712 vydalo nařízení o uzavření hranic s Uhrami a zároveň vydalo instrukce, jak se mají chovat lidé v příhraničních oblastech.¹²⁵ Navzdory veškeré snaze se ale mor z Uher rozšířil do Rakous a z nich pak i do českých zemí. Do Prahy přišel v časném létě, kdy již od poloviny července zaznamenáváme zvýšenou úmrtnost.

Tehdy už nemoc nebyla v Čechách ničím novým, o čemž svědčí epidemie například v letech 1598, 1607, 1613, 1624–1625, 1631–1634, 1648–1649¹²⁶ a pochopitelně 1680 a 1713.

Dle morového řádu byla ustanovena *zdravotní komise* v čele s *direktorem zdraví*, která k péči o zdraví Pražanů určila tři přísedící fyziky a tři chirurgy spolu s Lékařskou fakultou, jak

---

¹²² Jeroným LÁNY, *Olšanské hřbitovy*, Praha 1991, s. 11

¹²³ Eliška ČÁŇOVÁ, *Mor v Čechách v roce 1680*, Sborník archivních prací 31, 1981, č.1., s. 337.

¹²⁴ Josef JANÁČEK, in: aut. kol., *Dějiny Prahy*, Praha 1964, s. 381.

¹²⁵ Václav SCHULZ (ed.) *Příspěvky k dějinám moru v českých zemích z let 1531–1746 z archivu musea Království českého*, Praha 1901, s. 163.

¹²⁶ Ludmila FIALOVÁ, *Epidemie zaznamenané v matrikách u sv. Jindřicha na Novém Městě pražském v první polovině 17. století*, Documenta Pragensia XVI, 1998, s. 228.

znělo ustanovení infekčního řádu. Jistě nás nepřekvapí, že fyziků a chirurgů se za epidemie v Praze vystřídal hned několik.

Na Starém Městě byl fyzikem dr. Václav Ignác Pawlowský, jeho zástupcem nám již známý Alexander A. I. Schamský, který měl to štěstí, že se mu povedlo epidemii přežít. Jiní staroměstští lékaři takové štěstí neměli. Doktor Langhof podlehl nemoci v říjnu roku 1713, plukovní felčar Novacius zemřel měsíc po nástupu do služby a jistý *candidatus medicinae* Materna zemřel dokonce hned po nástupu do služby.

Co se týče městských chirurgů, zastávali tuto funkci J.A. Riedl s Georgem Glocknerem. Ti byli ve službě od počátku epidemie, ovšem pouze do listopadu. Po nich nastoupili Lerch a Matějčka, ovšem i ti podlehl epidemii velmi záhy.

Na Novém Městě byl lékařem Adam Augustin Jäkl, chirurgem Leisten. Tito dva se proslavili mezi lidmi poměrně nechvalně, když byli obviněni ze zanedbávání svých povinností a Jäkl byl za to dokonce na nějaký čas internován v Karolinu.

Na Malé Straně byl fyzikem dr. Leonard Ferdinand Meisner z Löwenberku.¹²⁷

V Praze roku 1713 máme zaznamenané také lazarety, a to na Starém i Novém Městě, v Karlíně, v Košířích, u kaple Betlémské, u sv. Štěpána, v chudobinci na Smíchově... a je celkem jisté, že fungovaly i další malé a provizorní lazarety.

Do každého z nich, stejně jako do každé karantény, nastoupil jeden lékař či barbír (pro riziko s takovou prací spojené, také s dvojnásobným platem městského lékaře), zatímco ostatní pracovali „v terénu“. V roce 1713 dvakrát týdně již zmíněný dr. Schamský a chirurg Riedl navštěvovali společný lazaret Starého a Nového Města. Ten stával v místech mezi Poříčskou a Novou bránou.

Druhý lazaret, o kterém bychom se v Praze ještě měli zmínit, byl již jednou zmiňovaný košířský lazaret Panny Marie. Zde by asi bylo přesnější říci, že byl *obnoven*.¹²⁸ Spolu s ním byl znovu otevřen Malostranský hřbitov, po epidemii znovu uzavřen.

Průběh epidemie mapovaly dokonce den po dni záznamy *sanitní komise*, ovšem jako spousta dalších pramenů se nedochovaly celé. Vedeny jsou ale velmi svědomitě, protože se nespokojují pouze s udáním počtu zemřelých. Naopak, vypočítávají infikované domy, osoby a také počty zemřelých a to pro Staré Město, Nové Město, Malou Stranu, Židovské město a

---

¹²⁷ Jiří HAVLÍK – Karel ČERNÝ, *Jezuité a mor*, Praha 2009, s. 154

¹²⁸ <http://kosirskafarnost.brucek.cz/data/pdf/nejsvtrojice.pdf>

zahrnují i staro-novoměstský lazaret, malostranský lazaret a vojáky.¹²⁹ Jako další zdroj slouží pražské úmrtní matriky. Pro Staré Město jich je 10, pro Nové Město 6 a pro Malou Stranu 3. Krom nich dále existuje ještě evidence židovských mrtvých od židovského pohřebního bratrstva *Chevra Kadiša*. Ze zkoumání E. Rozsivalové vyplývá jeden zajímavý fakt. Tyto různé prameny se vzájemně neshodují. Resp. shodují se zápisy bratrstva *Chevra Kadiša* se soupisy *sanitní komise*, pražské matriky ale uvádějí úplně jiná a nižší čísla.

To může být dáno hned několika faktory. Krom toho, že zemřelí na mor měli být pochováni na k tomu určených morových hřbitovech a teoreticky se tak měli dostat do jejich matrik, je to také prostý fakt, že – jak jsme si již vysvětlili výše – neexistovala jednotná úprava matrik a snad můžeme občas hovořit i o poměrně laxních zápisech příčin úmrtí. Eva Rozsivalová výslovně uvádí, že „slovo ‘pestis’ jako označení příčiny úmrtí v matrikách se málo vyskytuje“.¹³⁰ Pro české matriky jsou typičtější slova jako *morová rána* či *mor*, což je označení poměrně přesné, ale můžeme najít i jiná označení, od *hlíza*, což už je méně konkrétní, až po *pryskyř* a *peteše*, což může být v podstatě cokoli. V latinských obměnách jsou to pak *in bubonibus*, *peste* a *petechiis*.

Matriky ukazují na zvýšenou úmrtnost již v létě, ačkoli to ještě nemusí nutně poukazovat na propukání nemoci. Zajímavá je ale jedna dodatečná poznámka ohledně úmrtí ze dne 20. 6. 1713, která zní „obiit peste“. Tato poznámka již může něco naznačovat, protože se zaznamenáváním detailů úmrtí (jako jsou například jeho průběh či předpokládaná příčina) se setkáváme většinou ve chvílích, kdy hrozí epidemická nákaza. V klidnějších dobách to nebývá zvykem.

Dle židovských matrik stoupl počet úmrtí ve druhé polovině července a začátkem srpna. Se srpnem korespondují i ostatní matriky a koncem srpna zaznamenávají zvýšený počet mrtvých i k tomu speciálně ustanovené záznamy (*sanitní komise*¹³¹).

Po prostudování těchto pramenů se Eva Rozsivalová dobrala ke konečnému počtu celkem 12 048 mrtvých.

Jinými prameny pro ni byly *staroměstská matrika farnosti sv. Haštala* a *paměti Jana Františka Löwa z Ersfeldu*, učitele již výše zmíněného Alexandera A. I. Schamského. Löw z Ersfeldu byl profesorem pražské lékařské fakulty a rovněž i rektorem univerzity v letech

¹²⁹ Eva ROZSÍVALOVÁ, *Epidemie z roku 1713 ve statistických záznamech a pražských úmrtních matrikách*, Historická demografie 3, 1969, s. 77.

¹³⁰ Tamtéž, s. 78.

¹³¹ Mějme zde na paměti, že matriky zaznamenávají veškerá možná úmrtí, kdežto záznamy sanitní komise jsou záznamy speciálně určené pro mor. Pokud si toto uvědomíme, nepříjde nám již jisté zpoždění u sanitní komise za matrikami tak nepochopitelné. Rovněž je třeba uvažovat o tom, že prvotní úmrtí nemusela být hned diagnostikována a tak i zapsána jako mor.

1699, 1703, 1712 a 1717.¹³² Třetím „příležitostným“ pramenem je pozoruhodná evidence vyvezených mrtvých z Prahy. Pro období od 16. 8. 1713 do konce ledna roku 1714 je to 10 107 osob.¹³³

Pod farnost svatého Haštala spadalo především území Starého města, ale pro mor let 1713–1714 je zde evidence mrtvých i pro oblast Nového a Menšího Města pražského, lazaret k nim příslušející a též i pro židovskou obec (jak se můžeme dozvědět dokonce i na wikipedii¹³⁴). Záznamy jsou vedeny od 29. 8. 1713 do 25. 3. 1714 a celkový počet mrtvých udávají 10 350.¹³⁵ Löw z Erlsfeldu naproti tomu sumárně zaznamenal dokonce i dřívější období a to léto od 16. 7. do 30. 8. 1713, po té navázal už denními záznamy od 30. 8. 1713 do 31. 3. 1714. Záznamy se týkají Starého, Nového a Menšího Města, staro-novoměstského lazaretu a Židovského Města. Pro leden dokonce evidoval i malostranský lazaret a útulek pro pražské chudé na Smíchově. Po celkovém sečtení je počet mrtvých 12 932.¹³⁶

Pokud bychom tedy měli všechna výše uvedená čísla nějak sesumarizovat a vezmeme-li v úvahu jiné časové rozmezí, které všechny záznamy zahrnují, musíme konstatovat, že se poměrně shodují a svorně překračují hranici 10 000 mrtvých. Většinou také ve shodě zaznamenávají kulminační období epidemie, kterým byl podzim, především pak měsíc září. Zápisy Löwa z Erlsfeldu a sanitní komise pak shodně překračují 12 000 obětí. Tomu by odpovídaly zprávy, že za epidemie vymřely i celé městské čtvrti jako Karlov, Vyšehrad či okolí kostela sv. Kateřiny.¹³⁷

Stejně jako jindy, i tentokrát mor pominul. Jeho běsnění se zklidňovalo s nadcházejícím chladným počasím v zimě a dokonce i na jaře. Nemoc pomalu dohasínala. Její ozvěna se ale táhla českými zeměmi dál, silně byla slyšet například na Moravě, kde mor zasáhl roku 1715 Olomouc. Do Prahy se už ale nemoc neměla nikdy vrátit...

---

¹³² Zdrojem mi zde byla internetová databáze dostupná online z http://www.ceskapolitika.cz/Stat/rektori_UK.htm

¹³³ E. ROZSÍVALOVÁ, *Epidemie z roku 1713*, s. 79.

¹³⁴ Dostupné [online] z: <http://cs.wikibooks.org/wiki/Matriky/AHMP> [24-2-2011]

¹³⁵ E. ROZSÍVALOVÁ, *Epidemie z roku 1713*, s. 77.

¹³⁶ E. ROZSÍVALOVÁ, *Epidemie z roku 1713*, s. 78.

¹³⁷ Eduard WODNÁK, *Historie moru v českých zemích*, Praha 1999, s. 81.

10. Pryč. Už napořád?

Oddechli si Pražané? Nepochybně. A přitom už vyhlíželi dalšího z jezdců apokalypsy, možná opět mor. Ostatně proč ne, věděli, jak to chodí. Mnozí z nich si ještě pamatovali na epidemii roku 1680, a tak si snad jen přáli, aby další epidemie přišla, až oni tu už nebudou.

Ale nestalo se tak. Epidemie moru už nikdy do Prahy nevstoupila. Ani nikam jinam. Roku 1720 zažila svou poslední vlnu Francie a ostatní evropské státy na tom byly podobně.¹³⁸ Nám nezbyvá, než se užasle ptát: jak je to možné? Byla to skutečně síla modlitby? Dobrá lékařská péče? Imunita obyvatelstva? Počasí? Co se změnilo?

Dodnes v tomto bodě není úplně jasno, a tak se většinou přistupuje ke kompromisnímu řešení, že to byla kombinace všech těchto prvků a ještě soubor různých dalších maličkostí. V krátkosti se na ně podívejme. Když se totiž na situaci v Evropě objektivně podíváme, zjistíme, že *není důvod*, proč by epidemie už neměla znovu přijít.

Jiné *klima*? Nemyslím si, že by za ústupem moru stála změna klimatu. Mor procházel s virovou pravidelností dějinami napříč staletími a to od 14. stol. do 18. stol. a vyskytl se minimálně i v 6. století a pak sporadicky dále až k Černé Smrti. Tedy pokryl všechny klimatické výkyvy, které se mu naskytly. Navíc je třeba si uvědomit, že klima, které by mor dokázalo zadržet, by muselo odpovídat asi tak době ledové.

Imunita? Je pravda, že lidské tělo je schopno vytvářet si protilátky po setkání se s yersinií. Jak už ale bylo zmíněno, tato imunita není ani stoprocentní, ani trvalá, což je také důvod, proč se upustilo od vakcinace. Imunitou si můžeme vysvětlovat, proč už nikdy nepřišla katastrofa rozměrů Černé Smrti, ale nikoli celkové vymizení moru.

Lepší medicína? Ani ta zde nehraje příliš velkou roli. Už jsme si řekli, že k odhalení příčiny moru, tedy objevu bakterie *yersinia pestis*, došlo až koncem 19. století a antibiotika, opravdu účinná léčba moru, byla objevena ještě později. Karanténní opatření, která byla uváděna do praxe během všech epidemií, byla jistě velmi účinným pomocníkem v tomto nerovném boji, nemohla se však postarat o to, aby se nemoc již znovu neobjevila.

---

¹³⁸ Nenechme se však ukolébat k falešnému pocitu bezpečí. Mor sice vymizel, ale záhy byl nahrazen chorobami novými. Především cholerou a planými neštovicemi, nemoci ještě nebezpečnější, protože nakažlivější než mor. V dnešní době se pak často naskýtá paralela s virem HIV vyvolávající nemoc AIDS. A právě tato nemoc je pro nás velmi pozoruhodná. Norman F. Cantor ve své knize *Po stopách moru*, zmiňuje překvapivou souvislost mezi morem a právě onemocněním AIDS. Při zkoumání lidského genomu objevili vědci jistou mutaci, kterou nazvali CCR5. Tuto mutaci v bělošské populaci vyvolala „historicky silná selektivní událost, vyvolaná patogeny podobnými HIV-1“ (s. 23). Tato „selektivně silná událost“ – za kterou bývá považována Černá Smrt – vytvořila v bělošské populaci subpopulaci s mutací CCR5. Co to znamená v praxi? Tuto genovou mutaci má nyní asi 15% bělošské populace. Mutace způsobuje, že tito lidé mohou být zcela imunní vůči viru HIV.

Všechny výše uvažované možnosti bychom rozhodně neměli v úvahách, proč už se nemoc nevrátila, opominout. Nesmíme je ani nadhodnocovat, ani podhodnocovat. Všechny jistým dílem přispěly ke snížení výskytu nemoci. Přesto ale nebyly rozhodujícími.

10. 1 Krysy opouštějí lod'

Existuje teorie, která – zdá se – jisté řešení poskytuje. Ovšem vsuvka „zdá se“ je zde vskutku oprávněná, protože s mírnou nadsázkou můžeme říci, že kolik má zastánců, tolik má v dnešní době i odpůrců. Jedná se o teorii, která vznikla zhruba ve 40. letech 20. století a v současné době začala být hodnocena velmi kriticky. Já osobně se k ní ale přikláním. Jedná se o teorii, která by se dala výstižně popsat jako „krysa versus potkan“.

Potkan obecný (*rattus norvegicus*) původně obýval Asii a záhy se rozšířil do Ameriky, zatímco pro Evropu byla typická krysa obecná (*rattus rattus*), která sem snad byla zavlečena během křížových tažení. Poměr sil se ale změnil, a tak je dnes krysa obecná v Evropě skoro vyhynulým, a proto chráněným druhem, zatímco potkan obecný se stal nenáviděným škůdcem, oblíbeným laboratorním zvířetem i novým domácím mazlíčkem; až tak masívně došlo k jeho rozšíření.

Na první pohled rozdíl mezi krysou a potkanem spočívá především v jejich tělesné konstituci. Krysa je menší než potkan, má ale větší uši i ocas, který je zpravidla delší než tělo, uši se dají přetáhnout přes oči, hlava je špičatější.

krysa (nahore) a potkan
(dole)

Rozdílný je i život obou druhů. Zatímco krysa obývá především suchá prostředí, potkanovi bývá lépe ve vlhčích prostorách, proto je dnes tak častý například v kanalizacích. Oba dva druhy jsou velmi společenské a oba žijí v blízkosti lidí. Krysa však jejich blízkost vyhledává o něco více bezprostředněji, než je tomu u potkanů, kteří si svá hnízda staví většinou mimo lidská obydlí a jedná se spíše o nory. I potkan rád šplhá a skáče, ale ne v takové míře jako je tomu u krysy, která si tak často buduje hnízda i ve střešních konstrukcích domů, nad chlévy, stájemi atp. Těžko říci, jestli za dob moru skutečně krysí „mrtví a umírající jedinci začali doslova padat z trámů lidem na hlavu“¹³⁹ jak o tom píše K. Černý. V našich dnešních podmínkách empiricky ověřit něco takového je velmi složité, protože běžný Evropan s krysou vůbec nemusí přijít do styku, navíc se zde bavíme o tvoru, který má noční biorytmus.

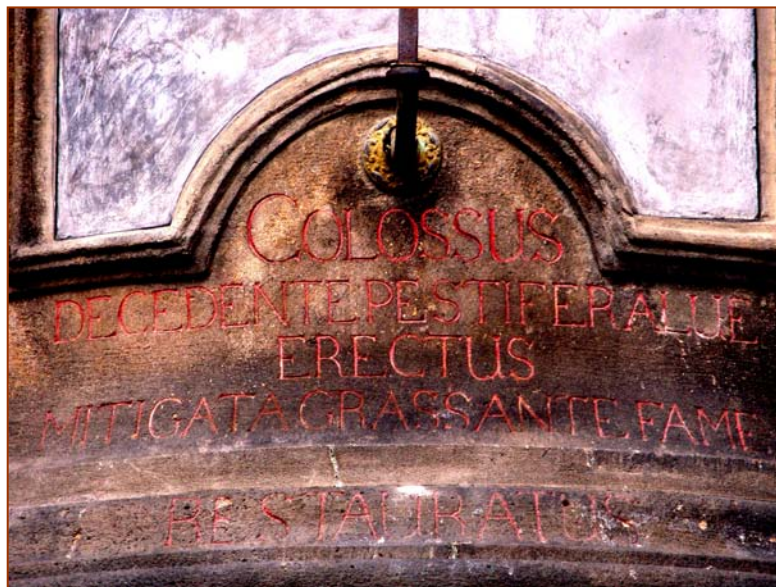
¹³⁹ Karel ČERNÝ – Jiří M. HAVLÍK, *Jezuité a mor*, Praha 2009, s. 12.

Co se dochovalo do dnešních dob je pořekadlo o kryších, které opouštějí potápějící se loď. Je to vcelku pravdivé pořekadlo, protože na lodích – a to je pozoruhodné – navzdory tomu, že se jedná o veskrze vlhké prostředí, žijí krysy, nikoli potkani. Přesto to ovšem byly lodě, které zamíchaly osudy těchto tvorečků. Přes obchodní lodě se totiž dostali potkani do Evropy. Větší než krysy, silnější než ony a se stejným tempem rozmnožování, potkani krysy buďto vyhubili a nebo zahnali. Nám by to mohlo být skoro jedno, ale pravdou je, že potkan, krom toho, že je fyzicky silnější, je také z nějakého důvodu více odolný vůči infekcím než krysa. Dnes se na něm zkoumají nádorová bujení, protože k výzkumu infekčních chorob je naprosto nevhodný.

Potkan má v boji s morem také druhou užitečnou vlastnost. Tou je pro jedny celkem odpuzivá potkaní záliba ve vlhkém prostředí. Blecha krysí sice může žít v kožichu potkana, na první pohled to pro ni není ani tak velká změna. Co ale bleše krysí nevyhovuje, je právě ona vlhkost, kterou potkan vyhledává. Tak se pro ni potkan stává neoblíbeným hostitelem, na kterém se jí nedaří příliš úspěšně přežít.

Kombinace výše uvedených prvků tedy z potkana dělají naprosto nevhodného přenašeče morové nákazy. Navíc si ještě připomeňme, že potkani nežijí v tak těsné blízkosti lidí, jako dříve krysy.¹⁴⁰

Jedná se zde pouze o další teorii, které můžeme i nemusíme věřit. A možná je to jen zvláštní shoda náhod, že se do Evropy potkan rozšířil v 18. století, tedy v době, kdy morové epidemie zničehonic mizí.

Nápis na morovém sloupu z Malostranského náměstí

¹⁴⁰ Nepokoušejme se prosím situaci srovnávat s dnešním stavem ve městech, protože od 18. století se leccos změnilo.

Seznam použité literatury

Vydané prameny:

Václav SCHULZ (ed.), *Příspěvky k dějinám moru v zemích českých z let 1531–1746 z archivu musea království českého*, Praha 1901

Miloš SLÁDEK (ed.), *Vítr jest život člověka aneb život a smrt v české barokní próze*, Jinočany 2000

Jiří ŠERÝCH – Julius HŮLEK (edd.), *Michael Jindřich Rentz, Tanec smrti*, Praha – Litomyšl 1995

Literatura:

Philippe ARIÈS, *Dějiny smrti I. Doba ležících*, Praha 2000.

Philippe ARIÈS, *Dějiny smrti II. Zdivočelá smrt*, Praha 2000 .

Ditte a Giovanni BANDINI, *Kniha upírů*, Praha 2009.

Klaus BERGDOLT, *Černá smrt v Evropě. Velký mor a konec středověku*, Praha 2002.

Norman F. CANTOR, *Po stopách moru. Černá Smrt a svět, který zrodila*, Praha 2005.

André CORVISIER, *Tance smrti*, Praha 2002.

Eliška ČÁŇOVÁ, *Mor v Čechách v roce 1680*, Sborník archivních prací 31, 1981, č. 1, s. 265–337.

Karel ČERNÝ – Jiří M. HAVLÍK, *Jezuité a mor*, Praha 2009.

Jean DELUMEAU, *Strach na Západě ve 14.–18. století I. Obležená obec: strach doléhající na většinu*, Praha 1997.

Jean DELUMEAU, *Strach na Západě ve 14.–18. století II. Obležená obec: vládnoucí kultura a strach*, Praha 1997.

DINZELBACHER, *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očištec ve středověku*, Praha 2004.

Edward A. ECKERT. *The Structure of Plagues and Pestilences in Early Modern Europe. Central Europe 1560–1640*, Basel 1996.

Ludmila FIALOVÁ, *Epidemie zaznamenané v matrikách u sv. Jindřicha na Novém Městě pražském v první polovině 17. století*, in: Václav Ledvinka – Jiří Pešek (edd.), *Ponížení a odstrčení. Města versus katastrofy*, Praha 1998, s. 227–233.

Kol. aut., *Lékařské repetitorium II. M–Z*, Praha 1982.

Kol. aut., *Dějiny Prahy*, Praha 1964.

Jeroným LÁNY, *Olšanské hřbitovy*, Praha 1991.

Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Návrh infekčního řádu pro Čechy při ohrožení morem v roce 1680*, in: Libor Gottfried (edd.) *Sborník prací k sedmdesátým narozeninám dr. Karla Beránka*, Praha 1996, s. 84–93.

Giuseppe MAIELLO, *Vampyrismus v kulturních dějinách Evropy*, Praha 2005.

Libuše NECKÁŘOVÁ – Alois VANĚK, *Olšany pozapomenuté i současné*, Praha 1998.

Norbert OHLER, *Náboženské poutě ve středověku a novověku*, Praha 2002.

Eva ROZSÍVALOVÁ, *Epidemie z roku 1713 ve statistických záznamech a pražských úmrtních matrikách*, *Historická demografie* 3, 1969, s. 77–84.

Marie RYANTOVÁ, *Ochrana před morem v českých zemích, Bavorsku, Sasku a Prusku ve světle pramenů a úředních nařízení z let 1625–1720*, *Documenta Pragensia* 20, 2002, s. 313–327.

Jiří SLOUKA, *Mariánské a morové sloupy Čech a Moravy*, Praha 2010

Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Pražské špitály a nemocnice*, Praha 1999

Ivo VYSOUDIL, *Dva protimorové spisy vydané v Olomouci*, in: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska*, Brno 2005, s. 293–298

Eduard WONDŘÁK, *Historie moru v českých zemích*, Praha 1999

Internetové zdroje:

Pavel DRÁBEK, *Dějiny naší farmaceutické literatury – 2. část, období 1500 až 1620* [online]
<http://www.medon-solutio.cz/online2010/print.php?textID=23>

Jiří SVOBODA, *Historie morových epidemií*, *Vesmír* [online]. Bez data vystavení, dostupné
z www.vesmir.cz/clanek/historie-morovych-epidemii

Čeněk ZÍBRT, *O nemocech morních ze století 15. až do století 18., v Čechách, na Moravě, ve Slezsku i na Slovensku*, [online]
<http://tyfoza.no-ip.com/ceskyid/html/knihy/ceskyid32/texty/0001-0002.htm>
www.atlasceska.cz
www.ceskapolitika.cz
www.hrady.cz
www.kostnice.cz
<http://kosirskafarnost.brucek.cz>
www.kralovskacesta.cz
<http://www.lamortdanslart.com>
<http://www.malostranskyhrbitov.cz/>
www.novinky.cz
www.pis.cz/cz/praha/pamatky/olsanske_hrbitovy
<http://www.praguewelcome.cz>
www.praha-vysehrad.cz
<http://virtualni.praha.eu>

www.vkol.cz

www.wikipedia.com

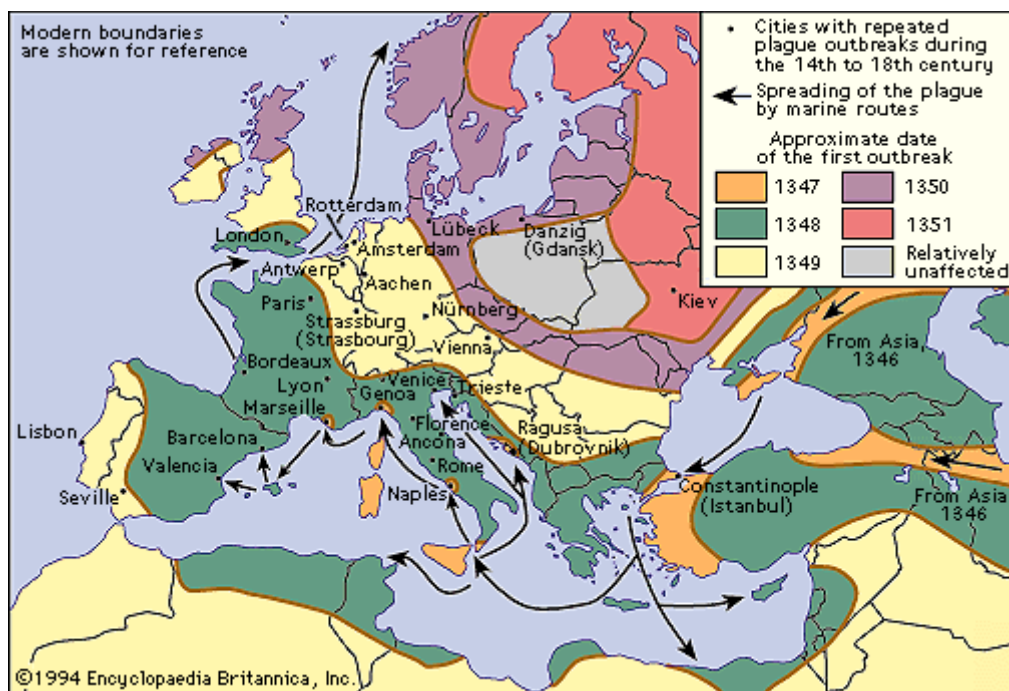
Za odborné konzultace děkuji panu MUDr. Michalu Malinovi, Ph.D.

Seznam vyobrazení

1. Bakterie yersinia pestis pod mikroskopem: North Carolina State Laboratory Public Health, dostupné [online] z:
<http://slph.ncpublichealth.com/bioterrorism/YersiniaPestis.asp>
za zmínku stojí, že yersinia pestis je zde umístěna pod kolonkou „bioterorismus“
2. Proventriculus blechy krysí: Global Security org. [online] dostupné z:
http://www.globalsecurity.org/wmd/intro/bio_plague-pics.htm
i zde yersinii najdeme v kolonce „weapons of mass destruction“
3. Světové rozšíření moru: Centers for Disease Control, [online] dostupné z:
http://cs.wikipedia.org/wiki/Soubor:World_distribution_of_plague_1998.PNG
(originál v aj, v práci jsem mapku přeložila do češtiny)
4. Lékař otevírá morovou hlízu, ilustrace z knihy H. Folcze vydané v Norimberku, dostupné přejato z knihy Eduard WONDŘÁK, *Dějiny moru v českých zemích*, Praha 1999, s. 37.
5. Čtyři jezdcí Apokalypsy. Albrecht Dürer, Kupferstichkabinett, Staatliche Kunsthalle, Karlsruhe, dostupné [online] z:
http://cs.wikipedia.org/wiki/Soubor:Durer_Revelation_Four_Riders.jpg#deathblack.wordpress.com/2008/12/
6. *Vše kosti stejný, Smrti jsme všickni podrobeni*. Přejato z Jiří ŠERÝCH – Julius HŮLEK (edd.), *Michael Jindřich Rentz. Tanec smrti*, Praha – Litomyšl 1995, s. 39.
7. Sv. panna Rozálie na morovém sloupu v Hradci Králové, foto autorka.
8. Morový sloup v horní části Malostranského náměstí: Braunstein cz, dostupné [online] z: <http://www.braunstein.cz/picture-10798>
9. Protimorový spis Johanna N. Maubeuga, foto převzato z knihy Eduarda WONDŘÁKA, *Historie moru v českých zemích*, Praha 1999, s. 88
10. Náhrobek pasovského biskupa Leopolda Leonharda Raymunda hraběte Thun-Hohenstein, foto autorka.
11. Část smlouvy o koupi pozemku na Volšanech, foto převzato z knihy Libuše NECKÁŘOVÁ – Alois VANĚK, *Olšany pozapomenuté i současné*, Praha 1998, s. 7.
12. Krysa a pod ní potkan, převzato z internetového deníku Vesmír, [online] http://www.vesmir.cz/images/2008/male/2008_392_03.jpg
13. Nápis na morovém sloupu z Malostranského náměstí: foto autorka.

Přílohy

Postup Černé Smrti Evropou.
Encyklopedia Britannica
www.britannica.com

Smrt reprezentovaná umrlcem
střední Evropa, 2. čtvrtina 16. stol. (?)
původ neznámý, později
soukromá sbírka v KH, nyní
NG Praha
foto autorka

Smrt ze hřbitova Neviňátek
v Paříži
okolo 1530
Musée du Louvre, Paris
foto autorka

Socha tzv. Brigity
znázorňující marnost,
patrně začátek 16. stol,
kaple sv. Martina, bazilika
sv. Jiří
Pražský Hrad
[online]
hrad.cz

Trojiční morový sloup v horní části Malostranského
náměstí
pohled ze žabí perspektivy
foto autorka

Mariánský morový sloup na Hradčanském
náměstí
Ferdinand Maxmilián Brokoff a jeho dílna
1736
foto autorka

Protož syrup najviece pro chudé, jenž krev čistí a zachovává od porušení, též vlhkosti zažívaje k vyhnání strojí. K tomu i pillule, jimižto se zažité ty zlé vlhkosti vyhánějí, aby porušením svých hliz a jiných, zlých vředuov nezplodily, takto vypisují se: růtku polní, borák, volový jazyk, kavais, vršky polního chmele, kokotici, čakanku, rojovník, štěrbák, jelení jazyk, menší chlapinu, anýzu, vlaského kopru, švestek pařených hrst, hrozenkuov vyčištěných od jader a stopek hrst. Toho všeho vzieti tak, co by jednak puol hrnka bylo, nalíti na ně vody čisté a nechati tak státi za některú hodinu. Vařiti při uhlí nesmrduťem tak dlouho, až by třetina uvřela. A když by dovieralo, vložití květu volového jazyka, borákového, ruožě brunátné poupat, květu diviznového. Povaře málo i odstaviti. Slíti do jiné nádoby a toto v šátku zavieže i protluka, vložití skořici, květ muškátový, sandál červený, maličko šafránu, vocta vinného trochu přilíti. A napítí se ráno před sluncem teplého. Druhé na hodinu před obědem. A vo nešporiech třetie...

Pověťrie obývání tvého takto má zpravené býti: A chovati se v pověťrie zdravém, v provievaném a ne v zavřitém a ráno proti slunečnému východu vokna otevřiti, aby slunce do pokoje vešlo a pověťří v něm vyčistilo. Polednieho větru střež se a na poledne voken ne otevieraj. Večer vždy vokna k puolnoci otvieraj, ať vietr puolnoční tvé obydlí provievá; neb ten vietr jest najzdravější a svým provieváním nakažení zahání. Po tom vychodnie vietr a po něm západnie, polednie najhorší, neb jest příčina mornieho kazu.

Těž duom, v němž bydlíš, ať jest od krchovuov vzdálen, od kutlofuov, masných krámuov, smradařuov, kožešníkuov, mydlářuov, ježto posvěty smrduté propouštějí, od smradu rybníchieho, Inuov, konopie, přikopních vod, pomyjí, zelníeho i tun zelních, hnojuov, zvláště svinských, maštálí, stáje i všelikých mrch, psuov umrlych i živých, koček, krav zmrlých a těm věcem podobné.

Pověťrie svého příbytku tiemto všelikého času mornieho muožeš opravovati: Vařiti v uoctě pelyněk a ruoží, tím kropiti. Anebo vzíti vocet s ruožovú vodou smiešený, v tom květ muškátový vařiti a pokoj pokropiti. Opět vzieti vína vonného jako muškatele anebo malvazí a přilíti k němu vody rojovníkové a ruožové, tím polévati. Vařiti kuory pomorančové v uoctě a kropiti. Dobré jest také vodou ruožovou s kafrem v horku. Těž koriandr a hřebíčky, anebo bobek vařiti ve víně s uoctem smíšeném kropiti jest užitečné.

Typické zobrazení morového lékaře s dlouhým povoskovým pláštěm, kloboukem a typickou maskou

Doktor Schnabel von Rome
Paul Fürst, 1656, (insp. J. Columbina)

[online]

http://www.sciencephoto.com/images/download_wm_image.html/C0083907-Plague_doctor,_17th_century_artwork-SPL.jpg?id=670083907

The Plague
Black Death
(Yersinia pestis)

Yersinia pestis jako plyšová hračka za 8,95 \$

<http://www.coolstuffexpress.com/store/p/654-Giant-Microbes-Black-Death-Yersinia-pestis-.htm>

Obzvláštní elixir proti mnohým nemocem, 1742 České Budějovice

Vezme se aloe 2 loty, šafránu dvě quintle, rhebarbory 2 quintle, agarici 1 quintl, zedvar 1 quintl, mirrhae rubrae 2 quintle, terra sigillata 2 quintle, gentian 1 quintl, bílý diptan 1 quintl, tormentill 1 quintl, dryaku 1 lot, angelyky 2 quintle, kafru 1 quintl, bobrového stroje ½ quintle, spiritus vitrioli 2 quintle, spiritus salis 2 quintle. Tyto species (které v levné ceně u materialistů k dostání jsou) musejí se zhruba stloucti a do skleněné nádoby dát, na které se toho nejlepšího řeřichového pálený naleje tolik, co by se ty species dobře zatopily, a 4 neb 5 dní na slunci neb na teplých kamnách se nechá státi, až vyhlíží jako červené víno. Může se také délej na slunci neb na teplých kamnách nechati státi, a sice čím délej, tím lépe; napotom se propustí skrze lešpapír a jest hotovo.

Usus: 1. Toho elixíru 30, 40 neb 50 kapek v pivě, víně, nev pálených vzato, neb užíváno zachovává pomoci, když 24 hodin od nakažení morového a jiných nebezpečných nemocí, i také kdyby jeden skutečně s morovou ranou nakažen byl, vezmouce 50 až na 10 kapek tohoto elixíru, dřív než 24 hodin mine, bude od takové osvobozený. – 2. Když se studená neb horká zimnice znamená, má vzíti ½ lžíce této medicíny a náležá potiti; zůstane zimnice spátkem. – 3. Proti padoucí nemoci, když paroxismus přijde, má se plná lžíce této medicíny vzíti, pacientovi na všečen způsob otevřítí a takovou užiti dát. – 4. Přináší dobrou paměť. – 5. ostří zrak. – 6. Posilňuje oudy. – 7. Zahání vlhkosti a flussy. – 8. chrání od koliky. – 9. Od jedovaté ostrosti. – 10. čistí krev. – 11. zachovává člověka při stálem zdraví. In summa když někomu něco nedobře jest, ať vezme od tohoto elixiru a na to se potí. Může se taky malým dětem od 2 let 10 kapek nebo krůpějí dáti užívati.

Václav SCHULZ (ed.), *Příspěvky k dějinám moru v zemích českých z let 1531–1746 z archivu musea království českého*, Praha 1901, s. 250.

vysvětlivky: lot = něm. *loth*, má 4 kventlíky, 17,50g; quintle = z něm. *quentlein*, česky kventlík, 4, 37500g; agarici = druh houby; zedvar = bylina *Curcuma zedvaria* z čeledi zázvorovnickovitých; mirrhae rubrae = druh myrhy; terra sigilatta = hlínka; gentian = hořec nahořklý; bílý diptan = dubáček - druh hlávkového salátu; tormentill = nátržník; bobrový stroj = bobřina (*castoreum*), hmota, kterou bobří vylučí žlázami u řitního otvoru; spiritus salis = dýmavá kyselina solná, známá jako Glauberova sůl.